

ДРУГИ ПРОДОР У СРБИЈУ

(28. јул 1944 — 20. јануар 1945)

Наступање од Лима до Ибра

Средином љета 1944. године Црвена армија је незадрживо наступала на читавом источном фронту ка западу.¹ Англо-Американци су се јуна 1944. искрцали на европско копно. Ситуација на југословенском ратишту била је веома повољна. У таквим условима Врховни штаб НОВ и ПОЈ доноси одлуку да јачим снагама на више праваца продре у Србију, како би окупатору и четницима задао одлучан ударац.

Непријатељ је рачунао на таква дејства НОВЈ па је предузео мјере да јој то онемогући. У том циљу испред ОГД, која је требало да наступа из Црне Горе, посјео је положаје од Рожаја, долином Лешнице, до Лима.

Оперативна група дивизија отпочела је наступање са подручја Црне Горе 28 јула послије подне, општим правцем Беране—Суви до—Кум—Рогозна—Ибар. Задатак јој је био да разбије непријатеља у зони наступања, форсира Ибар, избије на Копаоник, повеже се са снагама НОВ и ПОЈ у Топлици и Јабланици и заједно с њима настави даља дејства. Дивизије су наступале овако: 2. пролетерска у средини борбеног поретка групе, општим правцем Горажде—Трпези—Рвеница—Кум—Рогозна—Ибар, 5. крајишка дивизија десно, а 17. источnobосанска лијево од ње. Задатак 4. пролетерске бригаде био је да наступајући у претходници 2. дивизије, правцем Радманци—Равниште—Савин бор—Крушчица, разбије непријатељеву одбрану и прочисти терен у зони наступања дивизије.

¹ К. Жуков, Успомене и размишљања, Београд 1969. стр. 665—666.

Први и Трећи батаљон 4. бригаде су 28/29. јула, на одсеку Лагатори—Петњица, пробили непријатељеву одбрану све до линије Вршић—Понор, са које је непријатељ у нереду одступио. Затим је бригада без задржавања наставила наступање и навече 29. јула је, преко Савина бора, стигла до села Крушчице. Тога дана је група дивизија избила на линију Паучине—Крушчица—Оштра главица, са које је наставила наступање сјутрадан. Што је дубље продирала у новопазарски Санџак, отпор непријатељев био је све слабији. Муслиманска фашистичка милиција бјежала је у паници и евакуисала села, водећи са собом народ, стоку и све што је могла понијети.

Четврта бригада је и даље наступала у претходници дивизије, правцем Крушчица—Ђерекари—Рвеница, те је 30. јула навече стигла у село Набој. И тога дана је муслиманска милиција давала слаб отпор, па је бригада на вријеме савладала дату марш-руту. До 30. јула читава група дивизија је, уз оштре борбе на боковима (17. дивизија према Сјеници, а 5. крајишка дивизија према Рожају и Тутину) избила на линију Долови—Рвеница—Набој—Лесковица и у зору 31. наставила наступање. Четврта бригада је тада савладала планине Кум и Коњчину, у рејону села Глувајића, под заштитом 5. батаљона, пријешла комуникацију Нови Пазар—Рожаје, а потом је продужила покрет правцем Надумци—Кошље—Дедилово и у зору 1. августа прикупила се у селу Војковићима.

Иако је марш до Војковића био дуг и напоран, тим напорнији што је све вријеме падала јака киша, бригада је већ 2. августа продужила наступање правцем Рајетићи—Баре. Послије краћег задржавања у рејону Бара пријешла је комуникацију Нови Пазар—Косовска Митровица у исто вријеме када су ту саобраћајницу савладале и остале јединице ОГД. Трећа српска и Четврта пролетерска бригада су од комуникације Нови Пазар—Косовска Митровица продужиле да наступају правцем Рогозна—Срнац—Вучја Локва м 2. августа послје подне стигле у село Бербериште. Приликом наступања преко планине Рогозне 4. бригада није наилазила на отпор непријатеља, али је лоше вријеме отежавало и успоравало њен покрет. До 2. августа навече читава ОГД је избила на линију Рудина—Кукавице—Бербериште—Вучја Локва—Јова.

Јединице 4. бригаде размјестиле су се у ширем рејону села Берберишта, да се одморе и да извиђају и осигуравају

правце према долини Ибра, нарочито одсјек Лешак—Лепосавићи. Одмор им је доиста био потребан, јер је бригада, од Лима до Ибра, за пет дана пријешла око 200 километара по високопланинском земљишту, маршујући просјечно по 40 километара на дан. На том путу бригада је разбила групу „Бенда“, растјерала муслиманску квислиншку милицију, а већи број њених припадника, које је заробила, разоружала је и пустила кућама. О непријатељским губицима нема података. Бригада није имала губитака, сем једног несталог.²

Форсирање Ибра

Непријатељ је од почетка помно пратио покрет групе дивизија преко новопазарског Санцака. Да би им препријечио пут за Србију, он је долину Ибра од Косовске Митровице до Рашке посјео доста јаким снагама. Десну обалу Ибра и комуникације у његовој долини посјели су два батаљона 5. СС-пука, 5. пук РЗК, ојачани батаљон бугарске 24. пјешадијске дивизије и муслиманска фашистичка милиција, а у Косовској Митровици, Новом Пазару и Рашкој груписане су јаче снаге за напад на бокове и позадину јединица НОВЈ.³ Снаге одређене за одбрану Ибра посјеле су десну обалу ријеке, мостове, тунеле и жељезничке станице, раније изграђене бункере од армираног бетона и друге важне објекте.

Како се друм и пруга протежу узаном Ибарском клисуром упоредно и на малом растојању, непријатељ је могао да обје комуникације и Ибар као природну препреку брани јединственим системом одбране и да их повезује и допуњава ватром из оклопних возова. Он је, сем тога, предвиђао да прилазе лијевој обали Ибра брани снагама 14. пука 7. СС-дивизије са источних падина Рогозне планине. Тиме је хтио да 1. брдској дивизији, која је била у покрету ка Косовској Митровици, створи вријеме да се развије за борбу како би с њом и са снагама у долини Ибра и оним из Новог Пазара и Рашке разбио групу наших дивизија.⁴ Уз то је непријатељ на Копаонику, поред четника Копаоничког корпуса, прикупио и четнике из других крајева Србије.⁵

² Архив ВИИ, рег. број 313, к. 738.

Нестао је борац Блажо Милошевић; дневник аутора.

³ Зборник, том I, кн>. 9, док. 73.

⁴ Исто, док. 73, 179 и 180.

⁵ Исто, док 179 и 180.

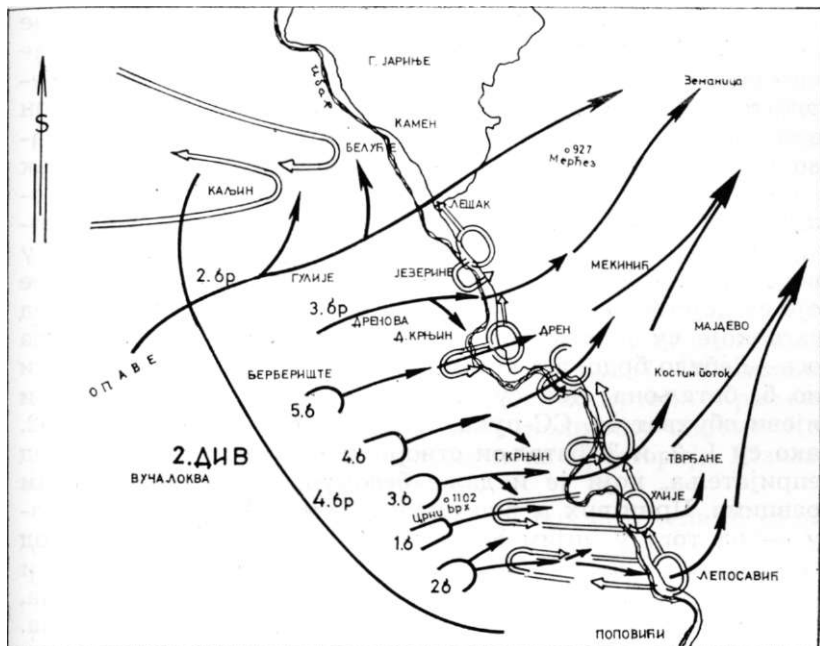
Штаб ОГД је 2. августа наредио дивизијама да форсирају Ибар на одсјеку Рудница—Рамна, да поруше комуникацију, пребаце се на Копаоник и повежу са снагама НОВ и ПОЈ у Топлици.⁶ Тако је 2. дивизија добила задатак да ликвидира непријатељева упоришта и поруши комуникације на одсјеку 1 километар јужно од села Лешка закључно са Лепосавићима, а затим да наступа према Копаонику. Десно од ње, на одсјеку Рамна—Лепосавићи, Ибар је форсирала 5. крајишка, а лијево, на одсјеку Лешак—Рудница, 17. источnobосанска дивизија.⁷ С тим у вези је штаб 2. дивизије наредио бригаама да форсирају Ибар: 4. пролетерској, да у 16 часова 3. августа пође из села Берберишта правцем Дебело брдо—Дугачка коса, до к. 1081 у једној колони, а одатле са двије, правцем Црни врх—Десетак—Крушево и према Горњем Крњину, са задатком да форсира Ибар на одсјеку Лепосавићи—Дрен, да поруши и онеспособи жељезничке станице, пругу, друм, мостове и тунеле, ликвидира непријатељска упоришта и посједне просторију Крушевица—Мајдево—Родељ—Зрносек и обезбиједи се према Копаонику. Десно од 4. пролетерске бригаде форсира Ибар 5. крајишка дивизија, а лијево, 3. српска бригада. Друга пролетерска бригада одређена је у заштитници 2. дивизије и кретаће се позади 4. бригаде.⁸

Штаб 4. бригаде информисао је штабове и команде потчињених јединица о престојећим задацима и наредио им да у 15 часова 3. августа буду спремне за приближавање полазним рејонима, у којима ће јединице добити конкретне задатке за форсирање Ибра. Из очекујућих рејона штаб бригаде је благовремено упутио извиђачке органе ка долини Ибра, ради прикупљања података о непријатељу. Међутим, подаци које су ти органи прикупили, као и они добијени од штаба 2. дивизије, били су непотпуни. Није откривено присуство Нијемаца на правцу покрета бригаде и у долини Ибра. Па су, непровјеравајући исте, штаб 4. бригаде и штаб 2. дивизије одлучили да 4. бригада од Берберишта до Црног врха наступа у једној колони, што је био њихов велики пропуст.

Четврта бригада је из подручја села Берберишта кренула 3. августа у 16 часова, правцем Дебело брдо—Дугачка коса—Црни врх. Али још док се бригада прикупљала на

⁶ Исто, док. 60.

⁷ Исто, док. 60.

Форсирање Ибра, почетак августа 1944.

Дебелом брду, Дугачкој коси и позади Црног врха, тим поджајима се са супротне стране приближавао 14. пук 7. СС-дивизије, а од Косовске Митровице, долином Ибра, ка Лепосавићима је наступао један њемачки батаљон.

Када су дијелови челног батаљона 4. бригаде избили у висини к. 1081, бригади је дат краћи одмор. На ту коту и раскрсницу путева према Десетаку и Горњем Крњину 1. батаљон је истурио мање дијелове за осигурање. Са њима су пошли најбољи, најхрабрији, најснажљивији и готово најмлађи припадници бригаде, курири. Они су, поред осталог, имали задатак да се повежу с осматрачима и извиђачким групама које су раније биле истурене према долини Ибра. На педесетак метара источно од к. 1081, на којој су се у том моменту, ради добијања конкретних задатака за форсирање Ибра, са командантом и политичким комесаром 4. бригаде налазили сви штабови батаљона, командири самосталних чета и начелници служби, курири штаба бригаде су

се сукобили с Нјемцима.⁹ У борбу на Црном врху одмах је ступио 1. батаљон. Прикупљен западно од к. 1081, он је непосредно напао Црни врх, на који се био устремio и непријатељ. Дошло је до жестоког окршаја. Док је 1. батаљон водио борбу с претходницом 14. СС-пука, 2. батаљон је напао његову главнину на међупростору Црни врх—Десетака и, обухватајући је десним крилом, успио да овлада положајима источно од к. 1101, према Десетаку. Затим је с положаја к. 1081—Катуниште, на правцу Црног врха, у борбу уведен и 3. батаљон. Он је успио да непријатељеве снаге које су дејствовале према Црном врху и Десетаку одвоји од снага које су дејствовале на правцу Катунште—Дугачка коса—Дебело брдо, а с којима су водили борбу 4. батаљон и дио 5. батаљона. Док су 2. и 3. батаљон вршили десни и лијеви обухват 14. СС-пука, 1. батаљон је овладао тр. 1102. Тако су 1, 2. и 3. батаљон створили непробојни зид испред непријатеља, који је и даље бесомучно јуришао на свим правцима. Црни врх је био кључ одбране Ибра на том правцу — од тога у чијим ће рукама остати зависио је исход борбе. Зато су за њега вођене огорчене борбе. Захваљујући чврстости, храбрости и ватреној моћи 1, 2. и 3. батаљона, непријатељу није пошло за руком да се дочепа Црног врха.

Послије стабилизације положаја на Црном врху, 2. батаљон је овладао Десетаком, а 3. батаљон је продирао ка Ибри и овладао к. 810. Тиме је спријечен непријатељев покушај да се преко Десетака и Катуншта забаци нашим снагама иза леђа и да тако овлада Црним врхом. У међувремену су 4. и дио 5. батаљона ступили у борбу на правцу Дебелог брда, односно Дугачке косе и Доњег Крњина. Они су успјели да задрже непријатеља, а затим да га, у садејству с једним батаљоном 3. српске бригаде, који је дејствовао преко Крсца према Шанцу, опколе у рејону Доњег Крњрша. Чета пратећих оруђа је минобацачима подржавала 1, 2. и 3. батаљон у борбама за Црни врх.

Након стабилизације положаја на Црном врху, Десетаку, Дугачкој коси и Дебелом брду 1. и 4. батаљон су активним дејством на фронту везивали непријатеља за себе, а 2, 3. и дио 5. батаљона вршили опкољавање: 2. батаљон преко Десетака, 3. батаљон преко Горњег Крњина а дио 5. ба-

⁹ Повели су борбу борци курири Лука Ј. Мијатовић, Миливоје Р. Секулић, Божо Т. Вујовић, Вељко Т. Лопичић Робеспјер, Радисав Г. Недовић Пуцо, Бранко Барјектаревић, Марко М. Шћекић, Раде Коњикушић и Комнен Љ. Шошкић; дневник аутора.

таљона западно од Катуништа. Тако је непријатељ последије трочасовне жестоке борбе, сабијен на свега 6—8 квадратних километара шумовитог простора Црног врха, Десетака и Горњег Крњина гдје су водили борбу и, 1, 2. и 3. батаљон и, на простору Шанац—Доњи Крњин—Катуниште гдје су водили борбу 4. и дио 5. батаљона 4. бригаде и дјелови 3. бригаде. На том простору је након подуже борбе, у којој су учествовали сви батаљони 4. бригаде и дјелови 3. бригаде, око непријатеља стегнут још ужи обруч и почело је дефинитивно дробљење и разбијање његових снага. Непријатељ је трпио велике губитке, а имао је само два излаза: изгинути или капитулирати. На њега се сручила огромна ватра. У шесточасовној борби разбијен је 14. пук 7. СС-дивизије, који је на бојном пољу оставио мноштво мртвих и рањених војника, знатан број коња и већу количину опреме. Исту је судбину доживио непријатељ и на просторији Шанац—Доњи Крњин—Катуниште.

Као што се види борба за Црни врх опочела је уз обо-страно изненађење, али у којој се и поред тога 4. бригада брзо снашла. И у тој ситуацији одлучност, сналажљивост морална чврстина и свијест њених бораца и старешина, одиграли су прворазредну улогу у извојевању побједе над непријатељем.

Послије завршених борби на Црном врху бригада је наставила наступање према Ибру. Ноћу 3/4. августа успјела је да форсира ријеку и очисти простор на њеној десној обали од тунела западно од села Лепосавића до тунела источно од села Тврђана. У зору 4. августа бригада је наставила борбе за мостове и тунеле између Лепосавића и Дрена, као и села Лепосавиће и Дрен. Непријатељ је највише пажње посвећивао Лепосавићима зато што су се у њему налазиле веће количине муниције и другог материјала и брањено је јачим снагама. Међутим Дрен су браниле слабије снаге.

За тунеле, Лепосавиће и Дрен и успостављање мостобрана на десној обали Ибра 4. бригада је водила боје све до ноћи 4. августа: 1. и 2. батаљон за Лепосавиће, 5. батаљон је са једном четом обезбеђивао позадинске јединице бригаде, које су у зору 4. августа пријешле Ибар и преко Кајкове стигле у Крушчицу, а са осталим јединицама водио борбу за мост код Дрена. Трећи батаљон је, последије преласка Ибра, продужио преко Тврђана и Крушчице за Зрносек одакле је вршио осигурање према четницима на Копаонику. Четврти батаљон, ојачан минерским водом, рушио је

пругу <и друм и уз подршку противтенковских оруђа ликвидирао ватрене тачке од Лепосавића до Дрена. Чета пратећих оруђа подржавала је батаљоне при ликвидацији бункера, чишћењу тунела и ослобођењу Лепосавића и Дрена и одиграла је врло значајну улогу. Она је тог дана, на челу са командиром Симом Симоновићем, ликвидирала све бункере омогућајући борцима да се попну на њих и кроз вентилационе отворе убаце бомбе и униште посаде. У тим окршајима, и то када је задњи бункер на источном улазу у тунел источно од Дрена очишћен, погинуо је јуначком смрћу неустрашиви командир Симоновић.

Борба за тунеле код Дрена и Лепосавића трајала је дуже. Њима се није могло прићи ни са једне стране. Али захваљујући довитљивости једног од најхрабријих бораца 4. бригаде — Васу Драговићу, замјенику команданта 2. батаљона, и они су савладани. Он је са групом војника прикупио сијено и сламу и набацио у предусјеке, посуо бензином и запалио, и под заштитом дима и ватре пробио се до тунела из којих је непријатељ у паници побјегао. Затим су ослобођена села Лепосавићи и Дрен и успостављен је мостобран на десној обали Ибра. Тако је навече 4. августа 4. бригада избила на јужне огранке Копаоника. Борбе са Нијемцима, који су стигли из Косовске Митровице, вођене СУ и 5. августа од Улије према Кајкови и од Лешака према Бориковцу.

Штаб ОГД је 5. августа наредио 2. пролетерској дивизији да се пребаци на просторију Крушчица—Родељ—Стануловићи и обезбиједи према четницима на правцу Копаоника и Топлице.¹⁰ С тим у вези штаб 2. дивизије је истог дана наредио: 2. пролетерској бригади, која је до преласка преко Ибра била у заштитници дивизије, да преузме улогу претходнице и наступа према Копаонику, а 3. српској и 4. пролетерској бригади да наступају правцима: 4. пролетерска Крушчица—Родељ—Стануловићи, а 3. српска, лијево од 4. пролетерске, према Витковцу.¹¹ Трећи и 5. батаљон, чета пратећих оруђа и позадинске јединице 4. бригаде су 5. августа у зору избили на просторију Крушчица—Родељ—Стануловићи, посјели положаје на линији Дубраве—Кајкова, прихватили 1, 2. и 4. батаљон при извлачењу из долине Ибра и осигуравали бригаду од напада са Копаоника. Читавог дана су 1, 2. и 4. батаљон ограничавали непријатељска дејства у долини Ибра и водили борбе у подручју Забрђа и

¹⁰ Зборник, том I. кн>. 9. док. 67.

¹¹ Исто, док. бр. 71.

на правцу Облик (к. 113)—Бојиште—Трешњица—Стануловићи (4. батаљон), у рејону Тврђана и долином Тврђанске ријеке до испред села Крушчице (2. батаљон), те са к. 574 правцем Кајкова—Родељ (1. батаљон).

За то вријеме је 2. пролетерска бригада несметано наступала ка гребену Копаоника, 3. српска је водила борбе у долини Ибра, 5. крајишка дивизија посјела просторију Лозна—Граничане—Јелакце, а 17. источnobосанска дивизија се прикупила на просторији Остраћи—Црнатово—Градиште.

У борбама на Црном врху и у долини Ибра 4. бригада је разбила 14. пук 7. СС-дивизије, убила 117 непријатељских војника, 230 ранила и одробила 60 бивших црвеноармејаца, који су одмах ступили у редове бригаде.¹² Заплијенила је 13 митраљеза, доста пушака, 125.000 пушчаних и митраљеских метака, 47 жељезничких вагона, 4 камиона и 107 коња с товарима животних намирница, одјеће, обуће и другог материјала. Демолирала је жељезничку станицу у Лепосавићу, постројења, службене зграде и једну жандармеријску станицу, порушила пругу и друм на више мјеста, два гвоздена и два армиранобетонска моста и осам пропуста. Из 4. пролетерске бригаде избачено је из строја око 70 бораца и старјешина.¹³

Продор у Александровачку жупу

Послије преласка дивизија преко Ибра и избијања на јужне огранке Копаоника, Нијемци су своју пажњу усредсредили на то да спријече нове продоре снага НОВЈ у Србију. Стога су своје снаге ангажовали за одбрану праваца који из источне Босне и Санџака воде за Србију, а Копаоник, Александровачку жупу и Топлицу препустили су четницима. До 2. августа четници су на Копаонику, поред Копаоничког корпуса, који је бранио међупростор од Ибра до

¹² Исто, док. бр. 179 и 180.

¹³ Погинули су: борци Јован С. Ђурашевић, Вуко Јововић, Мијат М. Кусовац, Ника Кићовић, Драго Ђ. Лалић, Митар К. Марковић, Марко Ђ. Марковић, Милутин Р. Милошевић, Тошко М. Милошевић, Радмило Т. Рајковић и Милосав Ђ. Чобелић; деоетари Јово С. Вукчевић, Ново М. Мандић, Крсто М. Недовић, Владо М. Рашковић; политички делегати вода Јован П. Барјамовић, Маго И. Пеан и Здравко Фатић; водници Илија Т. Божовић и Вукајло Р. Шћекић; заменик командира чете Крстан Ђ. Ненадић; командир чете Пеко В. Стевовић и командир чете пратећих оруђа Симо Ш. Симоновић; дневник аутора.

гребена Копаоника, груписали још и Подрињски, Ваљевски, Космајски и Равногорски корпус и Младеновачку и Гружанску бригаду. Те четничке снаге, организоване у тзв. 4. јуришну групу корпуса, до 6. августа су посјеле положаје на Јелици, Мрамору, Огледној, Сувом рудишту, Милановом врху, Војетину, Бећаревцу, Оглављу и Леденици. Намјера им је била очевидна: сабити јединице НОВЈ у долини Ибра и ту их уништити.

Да би спрјијечио четнике да се организују за упорнију одбрану, штаб ОГД је већ 5. августа послје подне наредио својим јединицама да одмах крену у напад, разбију четнике на Копаонику и продиру у Александровачку жупу и у долину Расине, те према Топлици и Јабланици, да се на терену повезују с партијско-политичким радницима и снагама НОВ и ПОЈ у Топлици и Јабланици.

Друга пролетерска дивизија добила је задатак да се 6. августа до 12 часова пребаци на просторију Градац—Блажево—Бело Поље—Чокотар—Ђерекари и да одатле читаву групу обезбиједи од напада с комуникације Косовска Митровица—Рашка и од Топлице.¹⁴ С тим у вези је штаб 2. дивизије наредио јединицама да 6. августа око 2 часа отпочну наступање преко Копаоника: 2. пролетерска бригада у претходници до просторије Ђерекари—Безолин; 4. пролетерска бригада, правцем Родељ—Зрносек—Стануловићи—Ива—к. 1177, до просторије Градац—Шумице—Бело Поље; 3. српска бригада у заштитници дивизије до просторије Чокотар—Ђерекари.¹⁵

Ка просторији Бело Поље—Градац—Вранештица 4. бригада је почела да наступа 6. августа. Док је она била у покрету, четници са Јелице, Леденице, Бећировца и Војетина упали су у село Градац. Ту су их, преко Трудилова и Врлетнице, напали у десни бок 3. 4. и 5. батаљон 4. пролетерске и 3. српска бригада, а у лијеви 17. источnobосанска дивизија и 2. пролетерска бригада. Послије протјеривања четника из Градца бригада се размјестила око тога мјеста, а већ слиједећег дана је, у духу наређења штаба ОГД о разбијању четника на просторији Градац—Брзећа—Левићи, заједно с осталим бригадама 2. дивизије напала четничке позиције. Дивизија је имала задатак да наступа на десном крилу групе, да разбије четнике на правцу Бруса и Разбојне, садејствује лијево 17. источnobосанској дивизији при ослобађању Бруса,

¹⁴ Зборник, том I, кн>. 9, док. 73.

¹⁵ Исто, док. 72.

а десно да избије на комуникацију Разбојна—Брус, поруши је и обезбиједи десни бок групе од напада из Топлице, Разбојне и од Александровца.¹⁶

Када и остале јединице дивизије, 7 августа око 6 часова, у напад је имала да крене и 4. бригада. Преко Доњих Левића требало је да избије на Дебело брдо (к. 1066), а одаглед да продужи у два правца. Правцем Стругаре—Жарево—Савићи—Радмановићи—долина Стрмачке реке имала је да избије на комуникацију Разбојна—Брус, а преко Ивљака, Церине и Врата (тр. 1072), да крене правцем Дељани—Липовац—Банин нос—Козја глава (к. 807)—Брђани. Задатак бригаде је био да пошто овлада комуникацијом Разбојна—Брус и избије у село Брђани, дијелом снага поруши комуникацију и затвори правце према Топлици и Јастрепцу, а дијелом снага да садејствује 2. пролетерској бригаде и 17. источнобосанској дивизији при ослобађању Бруса. Након тога је требало да се бригада прикупи на просторији Брђани—Дренова—Лепенац и затвори правце према Куршумлији, Блацу, Разбојни и Златарима.¹⁷

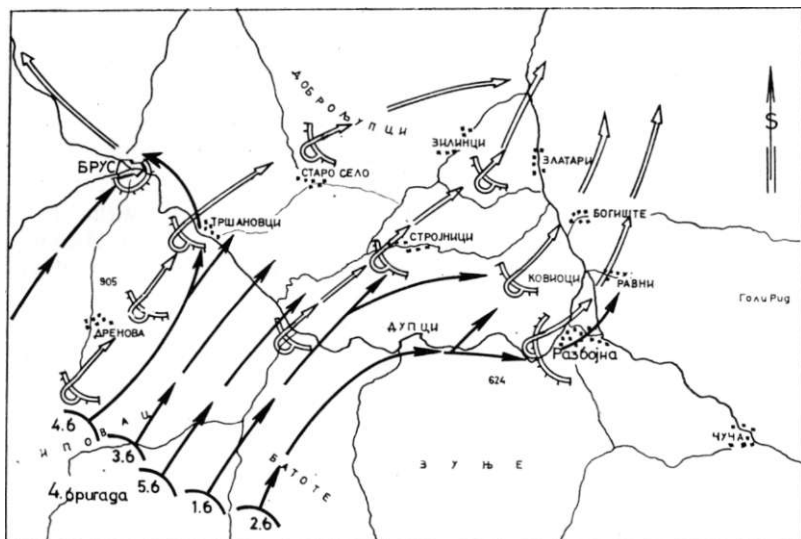
У зору 7. августа 4. пролетерска бригада, без 5. батаљона и позадинских јединица, које су се прикупиле у селу Белом Пољу, овладала је Дебелом главом. Одагле су 1. и 2. батаљон, ојачани противтенковским оружјима, наставили наступање преко села Жарева, долином Стрмачке реке ка комуникацији Разбојна—Брус, а 3. и 4. батаљон и чета пратећих оруђа, преко Врата и Липовице, за село Брђане. На оба правца батаљони су водили борбу с четницима Церског корпуса.¹⁸ Брзо су их разбили и око 12 часова 7. августа избили на одсеку комуникације Разбојна—Брус између Брђана и Лепенца, порушили је и протјерали четнике према Разбојни. Одмах затим 2 батаљон је поставио засједу између Кривог брода и Дрењка, с обе стране ријеке Расине и комуникације Разбојна—Брус, према Разбојни, а 1. батаљон је посјео линију Радовићи—Трлина и затворио правце према селу Новацима и Златарима. Противтенковска оруђа постављена су у рејону Лепенца ради дејства према Разбојни, Брусу, Златарима и Новацима. Након избијања у село Брђане 4. батаљон је оријентисан према Брусу, а 3. батаљон и чета пратећих оруђа према комуникацији Разбојна—Брус.

Једновремено са избијањем 4. бригаде на комуникацији Разбојна—Брус, друге наше јединице имале су да заузму

¹⁶ Исто, док. 88.

¹⁷ Исто, док. 89.

¹⁸ Исто.

Продор бригаде преко Копаника и ослобођене Бруса и Разбојне, прва половина августа 1944.

Брус. Међутим, 2. пролетерска бригада је на правцу Бруса наишла на јак отпор четника Ваљевског корпуса и застала испред њихових положаја, на линији Велика чука (тр. 905) — Дреновачка чука — Велика главица (к. 824), а 17. дивизија на правцу Брзеће — Мрамор — Брус испред четника 1. равнорског и Ваљевског корпуса. Нашавши се с јединицама у долини Расине, преко које су се четници од Топлице и са Јастрепца залијетали ка Копанику, штаб бригаде је, будући да је остао без везе са штабом дивизије и осталим јединицама ОГД, био у недоумици да ли да крене напријед или да пасивно чека у долини Расине.

У међувремену је 2. батаљон, по наређењу штаба бригаде, порушио мост на комуникацији Разбојна — Брус, у висини Дрењка, и ту сачекао и заплијенио камион који је из Крушевца превозио брашно и шећер четницима у Брусу. Како су се борбе на правцу Бруса и даље водиле на истим положајима, командант и политички комесар бригаде, који су били код батаљона у Лепенцу, одлучили су да 3. и 4. батаљон оријентишу према Брусу и да за пребацивање бораца на том правцу искористе заплијењени камион. При доношењу такве одлуке имали су на уму да је опасно у долини Расине чекати исход борби око Бруса, а претпоста-

вљали су да се у Брусу у том тренутку налазе незнатне четничке снаге, које из долине Расине не очекују напад, поготову не од војске коју превози камион. О тој својој одлуци командант и политички комесар бригаде нијесу оба вијестили штаб дивизије нити сусједне јединице, јер им то и није било могуће. Њих двојица су свом 3. батаљону наредили да одмах пође према Брусу у помоћ снагама које га нападају с југа, а 4. батаљону, који је био на комуникацији, дат је задатак да се камионом пребаци до Бруса, те да, ако то оитуација допусти, упадне у Брус и садејствује 2. пролетерској бригади и 17. дивизији при ослобађању варошице. Осталим батаљонима је наређено да појачају будност на својим правцима.

На путу за Брус 4. батаљон није наилазио на отпор, јер су четници претпостављали да им то стиже појачање. Батаљон је ушао у Брус не затекавши тамо четнике, изузев неколико њих из коморе. С њима се обрачунао брзо, тако рећи без испаленог метка. Батаљон се затим прикупио и пошао у напад у три колоне: једном према Дреновачкој чуки и Жљебу, другом уз Враћевачку реку и трећом према Великој главици, срушивши се на леђа четницима. Будући да су још претпостављали да им то стиже помоћ, четници су били потпуно изненађени. Притијешњени с фронта и леђа, напуштали су положаје и бјежали према Мачковцу и Угару, гдје су их пресретале и уништавале јединице 17. дивизије. Пред нашим јединицама су четници бјежали и на другим правцима, особито пред 5. дивизијом, са Сувог рудигга, Милановог врха и Леденице. Поред осталог материјала који су заплијениле у Брусу, наше јединице су се докопале и материјала који су у ноћи 7/8. августа енглески авиони спустили падобранима четницима у Брусу.¹⁹

Послије ослобођења Бруса 4. пролетерска и 3. српска бригада су оријентисане према Крушевцу, Разбојни и Блацу, 2. пролетерска бригада и 17. дивизија према Јошаничкој Бањи и Александровцу, а 5. крајишка дивизија је и даље са Копаоника контролисала правце према Ибру, Лабу и Топлици.²⁰ Осмог августа је 4. батаљон 4. бригаде пријешао у Брус, гдје се задржао до 10. августа, а 1. и 2. батаљон су затварали правце према Разбојни, Златарима и Новацима. Они су 9. августа ослободили Разбојну и протјерали четнике на Јастребац. Након тога је бригада добила задатак да по-

¹⁹ Зборник, том I, књ. 9, док. 92.

²⁰ Исто, док. 99.

сједне просторију Дупци—Жуње—Равнм—Разбојна—Новаци. Први батаљон је пријешао у село Равне, одакле је извиђао и затварао правце према Блацу, Новацима и Златарима, а 2. батаљон у Разбојну, одакле је посјео положаје у Јанковој клисури, према Блацу. Пеги батаљон је 8. августа пошао с позадинским јединицама бригаде из Белог Поља за Брђане. Ту је позадинске јединице прихватио 3. батаљон, а 5. батаљон се, преко Лепенца и Разбојне, 10. августа пребацио у село Жуње, затим посјео села Арсиће и Крстиће и затворио правце према Блацу. Послије прихвата позадинских јединица бригаде, 3. батаљон је из села Брђана пошао, преко Лепенца и Разбојне, за Арсиће, гдје је 11. августа предао позадинске јединице бригаде 4. батаљону. Чета пратећих оруђа је 11. августа из Лепенца, преко Дупца и Разбојне, стигла у село Жуње. Штаб 4. бригаде се до 9. августа налазио у Лепенцу, а затим у Разбојни. У међувремену су 2. пролетерска бригада и 17. дивизија ослободиле Александровац, 5. дивизија је разбила четнике на Копаонику и дијелом снага се помјерила према Лабу и Куршумлији, а 3. српска бригада пријешла у село Батоте и затварала правце према Куршумлији и Блацу.

Народ Александровачке жупе је пријатељски прихватио јединице НОВЈ, помагао их и укључивао се у њихове редове. Одмах послје нашег доласка на том терену је организована народна власт и формиране су партизанске јединице.

У борбама од 6. до 8. августа четници су на сектору 2. пролетерске дивизије имали 54 мртва, 44 рањена и 24 заробљена војника. Заплијењено им је 30 пушака, 2 пушкомитраљеза, 1 камион са животним намирницама и друго. Из 4. пролетерске бригаде за то вријеме је избачено из строја око 10 војника и старјешина.²¹

Борбе у Топлици, Јабланици и Косаници

Да би спријечили продор ОГД у у Топлицу, Јабланицу и Косаницу и њено спајање са снагама НОВ и ПОЈ на том

²¹ Исто, док. 180.

Погинули су: борци Видак Т. Вукчевић, Вогић Вуковић и Милија М. Бабовић; десетари Младен Р. Радевић и Томо Б. Ђоровић; дневник аутора.

терену, окупатори и квислинзи су појачали посаде у Прокупљу, Куршумлији, Куршумлијској Бањи, Блацу и Мерћезу и организовали положаје за одбрану на линији Чучиле—Пожар—Мерћез, а према Јабланици се ангажовала и албанска квислиншка војска.²²

Штаб ОГД је наредио 2. пролетерској и 5. крајишкој дивизији да 12. августа крену према Топлици — 2. пролетерска правцем Мечак—Црквине, на просторију Манастирци—Вишесело—Неваде, са које је имала да извиђа терен према Куршумлији и припреми њено ослобођење, а 5. крајишка дивизија да с двије бригаде посједне просторију Парада—Бачићи—Речице и припреми напад на Куршумлију.²³ У вези с тим је штаб 2. дивизије својим јединицама наредио да 12. августа у 16 часова почну покрете: 4. пролетерској бригади да крене општим правцем Разбојна—Жуње—Кукулић—Сагоњево како би посјела просторију Неваде—Влаиња—Жуч и затворила правце према Куршумлији, комуникацији Куршумлија—Блаце и селима Станцима и Мачковцу; 2. пролетерској бригади да посједне просторију Црквине—Манастирци—Кошутњак, обезбјеђујући се према Барбатовцу, Блацу и Станцима; 3. српској бригади да пређе у Сагоњево и извиђа терен према Куршумлији.²⁴

Због тога што је на дотадашњим положајима нијесу правовремено смијениле јединице 17. дивизије, 4. бригада је, на два одвојена правца извршила покрет са закашњењем: са 3. и 5. батаљоном правцем Жуње—Лепа Гора—Равна глава—Неваде, са задатком да чисте терен, обезбјеђују десни бок бригаде и да се повежу, десно у рејону Сагоњева са 3. српском бригадом, са 1. и 2. батаљоном, са којима се кретао и штаб бригаде, правцем Разбојна—Јаворац—Кукулић—Манастирци—Вишесело, са задатком да обезбјеђују лијеви бок бригаде од Блаца и комуникације Блаце—Куршумлија и одржавају везу лијево са 2. пролетерском бригадом, а са осталим јединицама правцем и позади 3. и 5. батаљона. У зору 13. августа њени су се батаљони на линији Бугаре—Јелица—к. 894 сударили с два батаљона 122. пука 27. бугарске дивизије. У борби су најприје, преко Кошутњака, на Невадама ступили 1. и 2. батаљон, а затим 3. и 5. батаљон, који су, због тешког терена којим су се кретали, мало каснили. Бугари су дали јак отпор, те је борба вођена читавог

²² Зборник, том I, књ. 9. док. 106.

²³ Исто, док. 117.

²⁴ Исто, док. 123.

дана. Тек 13/14. августа, лијевим обухватом 2. батаљона и десним 5. батаљона, непријатељ је избачен из ровова у долину Топлице. Ту је до зоре 14. августа дио бугарских снага уништен и заробљен, а дио њих је одступио према Куршумлији, гдје га је пресрела и дотукла 4. бригада 5. дивизије. За то вријеме је 3. српска бригада разбила Бугаре на линији Црна чука (к. 1197)—к. 1065—Орловац, а 2. пролетерска на правцу Манастирци—Блаце—Барбатовец. Након тога је 4. бригада посјела просторију Влајиња—Неваде—Муљевићи и припремала напад на Куршумлију, 2. пролетерска је посјела просторију Манастирци—Вишесело, а 3. српска рејон Сагоњева.

Штаб ОГД је 2. пролетерској, 5. крајишкој и 21. српској дивизији наредио да 14. августа ослободе Куршумлију.²⁵ На основу тог наређења и заповијести штаба 2. дивизије, 4. пролетерска, ојачана једним батаљоном 3. српске бригаде, у напад на Куршумлију је имала да крене: главним снагама с Перуничке главе (к. 603), лијевом обалом Топлице, правцем Дуга Лука—к. 568—Микуљане—тр. 526 и даље према болници, а осталим снагама с Перунике, правцем Цигански лаз—Пљаково—к. 514, те одатле правцем Пепељевац—Гробље—Варош, ка средишту града, с тим да послје ослобођења дио снага одржава ред и помаже народној власти у Куршумлији.²⁶

Јединице бригаде су 14. августа посјеле положаје за напад: 5. батаљон к. 594, јужно од Микуљана; 2. батаљон сјеверозападни дио села Прескоче, према Дубравама; 3. батаљон долину Топлице према Куршумлији; 1. батаљон и батаљон 3. српске бригаде прикупили су се у долину Спачке реке, ради наступања ка Тмави; чета пратећих оруђа ватрене положаје на ивици шуме између Муљевића и Прескоче, а остале јединице бригаде, под заштитом 4. батаљона, који је у исто вријеме био и резерва бригаде, размјестиле су се на просторији Сагоњево—Неваде.

Куршумлију су браниле јединице 122. пука 27. бугарске дивизије, недићевци, четници и нешто Нијемаца. Они су се распоредили тако да град бране са свих страна. Испред положаја спољне одбране, који су се протезали линијом Перуничка глава—Перуника—Јачишко брдо—Вршевачка глава—Марина кула—Тиовачка чука—Шанац, поставили су препреке од бодљикаве жице, а на појединим путевима и

²⁵ Исто, док. 135. и 138.

¹⁶ Исто, док. 33 и 34.

прилазима граду изградили препреке. Одбрану су организовали по дубини од средишта града и ојачали је фортификацијским објектима, прилагодивши за одбрану и поједине зграде од тврдог материјала. Поред тога се у Куршумлији налазило више артиљеријских и минобацачких оруђа и нешто тенкова, а у одбрани је учествовала и авијација.

Батаљони 4. пролетерске и батаљон 3. српске бригаде у напад су пошли 14. августа у 22 часа, са три правца; долином Топлице, затим преко Дубрава, те између комуникација Блаце—Куршумлија и Биљановац—Куршумлија. До 24 часа су избили испред спољне одбране града. Њу су напали 15. августа у 2 часа. Послије упорних борби батаљони су савладали снажан отпор и на деђима непријатеља избили на ивицу града. Ту су 1. и 3. батаљон 4. пролетерске и батаљон 3. српске бригаде задржани, али су 2. и 5. батаљон 4. бригаде успјели да се, преко Мачковца и Доњег Микуљања, пробију у средиште града и повежу с батаљонима 4. крајишке бригаде, који су такође већ били продрли у град. Али баш када су се батаљони 4. црногорске и 4. крајишке бригаде припремали да наставе напад, непријатељ је у борбу убацио свјеже снаге које су стигле од Прокупља. У исто вријеме положаје наших јединица напала је и авијација. Послије више узастопних напада непријатеља са земље и из ваздуха, наше су јединице биле приморане да се 15. августа повлаче на полазне положаје. У тим борбама око Куршумлије непријатељ је имао 97 мртвих, више од 100 рањених и 58 заробљених војника, међу којима и 2 официра. (Рањени и заробљени бугарски војници предати су бугарским партизанима — Атанасову и Иванову — који су се налазили при штабу 4. бригаде). Заплијењено је 9 тешких и лаких митраљеза, 3 брдска топа 75 мм, 2 тешка минобацача, 1 радио-станица, више пушака, 50.000 метака, 340 разних мина и граната, 10 коња с разним материјалом и друго. Из 4. пролетерске бригаде избачено је из строја око 30 бораца и старјешина.²⁷

²⁷ Исто, док. 180.

Погинули су: борци Сука Адровић, Миодраг Дабелић, Батрић Д. Дабетић, Иво Живковић, Михаило С. Зечевић, Роксанда К. Вукадиновић, Алекса Ковачевић, Драгољуб Р. Лабан, Душан В. Радановић, Драгиша Трифуновић и Будимир Шћекић; десетари Блажо М. Јанковић и Слободан Шошкић; политички делегати водова Александар И. Барекгаревић, Радојица Р. Дробњак, Милош С. Јелић, Милија Д. Обрадовић и Милија С. Секулић; водници Томо И. Јаблан и Маринко М. Станић; дневник аутора.

Послије неуспјелог напада на Куршумлију, а да би се избјегли крути фронтови и губици, штаб ОГД је дивизијама које су учествовале у нападу издао заповијест да се повуку у полазне рејоне и да напад на Куршумлију не обнављају.²⁸ Тако је штаб 2. дивизије повукао своје бригаде на ранију просторију и наредио им да се обезбиједи према Куршумлији, Барбатовцу, Блацу и да садејствују 17. дивизији у борбама око Разбојне и Бруса. Наређено је 4. пролетерској бригади да 15/16. августа посједне просторију Неваде—Манастирци—Црквине, да затвори правац Мерћез—Куршумлија и правце који од комуникације Куршумлија—Блаце воде на шену размештајну просторију; 2. пролетерској да 15/16. августа напада на Блаце ради садејства 17. дивизији која напада на Разбојну; 3. српској да се задржи на дотадашњој просторији.²⁹

По наређењу штаба ОГД, 2. дивизија је 18. августа привремено стављена под команду Главног штаба за Србију. Њој је одмах наређено да се пребаци на просторију Арбанашке планине—Гајтан—Косаница—Горња Јабланица.³⁰ Поступајући по том наређењу, штаб 2. дивизије је 4. бригади поставио задатак: да се с тешким рањеницима читаве дивизије 19. августа пребаци на просторију Игриште—Жеграва, да ту прими рањенике 5. дивизије и 20. августа продужи правцем Жеграва—Велика Шатра—Куршумлијска Бања, до просторије Крток—Равни Шорт—Калудра—Рача. Одатле је с дијелом снага рањенике имала да упути правцем Рача—Саставци—Ђаке, за Горњи Гајтан; ту ће од 2. пролетерске бригаде примити рањенике 17. дивизије, а потом с рањеницима све три дивизије продужити до аеродрома у Бојнику. Главнина бригаде ће за то вријеме посјести просторију Саставци—Кутлово—Пландиште—Зебица—Ђаке—Иванова Кула и дејствовати према комуникацији Лебана—Приштина и Куршумлија—Подујево.³¹

До 19. августа 4. бригада је примила рањенике 2. дивизије, извршила покрет до села Жуча, преко ријеке Топлице, на просторију Игриште—Жеграва, гдје је истог дана попуњена са око 50 омладинаца из Београда и примила ра-

²⁸ Зборник, том I, књ. 9. док. 319 и 320.

²⁹ Исто, док. 144

³⁰ Исто, док. 160 и 164.

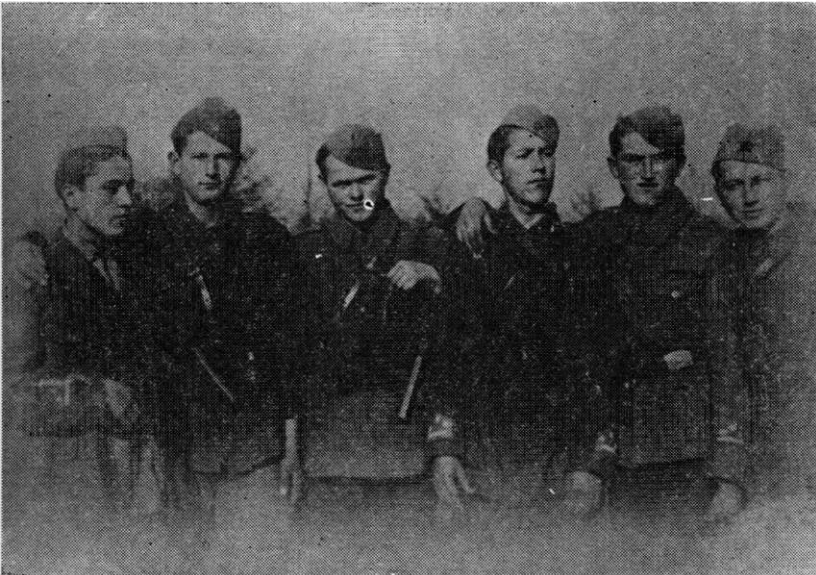
¹⁶ Исто, док. 33 и 34.

Васо Драговић, замјеник команданта 2. батаљона (горе) и Мишо Мартиновић, командир 2. чете 2. батаљона (доље), на осматрачници на Турјаку (сјеверно од Иванграда), јун 1944.

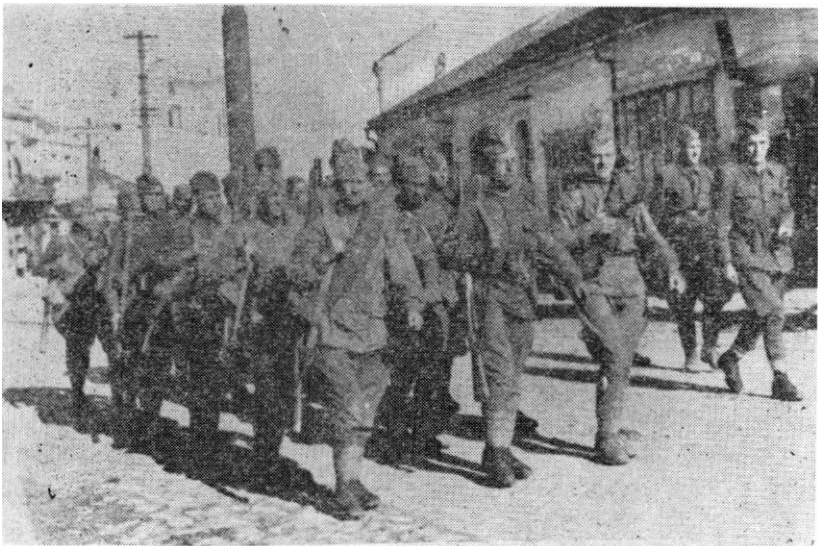
Симо Симоновић, командир Пратеће чете бригаде, погинуо августа 1944. приликом преласка Ибра.

Курири: Милорад Јеврић, Зрно, Грубан Шошкић, Радисав Недовић, Пуцо, Раде Коњикушић, Марко Шћекић и Миливоје Секулић, Црни врх, август 1944.

Руководиоци 4. бригаде: стоје — Павић Ојданић, Видо Шошкић, Јово Самарџић, Војо Секулић, Мирко Калезић, Блажо Јанковић, Миро Распоновић и Војо Ђуровић, чучи Јокаш Јововић.

Бригада после ослобођења Крушевца полази на нове задатке, октобар 1944.

њенике 5. дивизије. Са 100 рањеника из обиљу дивизија, са око 250 руководиоца из све три дивизије ОГ (међу којима 50 руководиоца из 4. бригаде и 10 курира), који су упућени Главном штабу за Србију на распоред, бригада је просторију Игриште—Жеграва напустила прије зоре 20. августа, наступајући у једној колони правцем Жеграва—Куршумлијска Бања—Рача—Ђаке—Горњи Гајтан—Бојник.

Територију преко које је бригада с рањеницима пролазила мјестимично су контролисали четници. Они су с појединих положаја ометали њен покрет и пружали јој отпор. На тој територији су, међутим, од раније функционисали народноослободилачки одбори и партизанске јединице. Народ тога краја, његова нова власт и партизанске јединице на сваком су кораку помагали бригади и излазили јој у сусрет.

Покрет бригаде је већ од села Жеграве покушала да омете непријатељска артиљерија из Куршумлије, гађајући стазе и путеве према Куршумлијској Бањи и Великој Шатри. Када су прве гранате пале на колону 4. бригаде, штаб је, да би се избјегли непотребни губици и што прије стигло на циљ, престројио бригаду у неколико мањих колона. Том приликом су два борца погинула, а два су рањена.³² У даљем покрету 2. батаљон се у рејону Куршумлијске Бање сударио с четницима. Послије краће борбе протјерао их је преко Кртека и Војнића, а бригада је наставила покрет и истога дана стигла у Рачу. Слиједећег дана бригада је наставила покрет правцем Рача—Саставци. За вријеме покрета наишла је на четнике и албанске квислиншке јединице с којима су 1, 2. и 5. батаљон водили борбу на Кравском вису, Мачјим стијенама и Вулином брду. Пошто је непријатељ протјеран са тих положаја, бригада је наставила покрет преко Кутлова и стигла на просторију Пландиште—Зебица—Ђаке—Иванова Кула. Одатле су 3. и 4. батаљон, с рањеницима 2. и 5. дивизије, продужили за Горњи Гајтан. Ту су од 2. пролетерске бригаде примили рањенике 17. дивизије и 22. августа предали рањенике све три дивизије санитарском особљу на аеродрому у Бојнику. Одатле су рањеници 22/23. августа авионима пребачени у Италију. У састав бригаде су 23. августа стигли и 3. и 4. батаљон. За вријеме борби 21. августа непријатељ је имао 3 мртва и

³² Исто, док. 180.

Погинули су: борци Борислав М. Вуковић и Миле Радосављевић Абаз; дневник аутора.

више рањених. Из 4. бригаде избачено је из строја око 5 бораца.³³

Са просторије Пландиште—Саставци—Зебица—Ђаке—Иванова Кула бригада се, без 3. и 4. батаљона, осигурала према Куршумлији, Подујеву, Приштини и комуникацијама Подујево—Куршумлија и Лебане—Приштина. Њен 1, 2. и 5. батаљон су 24. августа напали 300—400 четника који су се налазили на Вису, Маџим стенама, Вулином брду, к. 809 и к. 660 сјеверно од Доброг дола и припаднике албанске квислиншке војске на Мокрим гаћама, у намјери да их протјерају према Приштини и Подујеву. Напад је извршен на три правца: 5. батаљон, ојачан одјељењем минобацача и одјељењем противтенковских пушака, правцем Саставци—Крварски вис—Маџје стене—Вулино брдо; 1. батаљон, ојачан одјељењем минобацача и одјељењем противтенковских пушака, правцем Иванова Кула—Вуча—Трпешка главица—Мали трн—Велики трн—Мокре гаће; 2. батаљон, ојачан одјељењем минобацача и одјељењем противтенковских пушака, правцем Ђаке—Заграђе—Добри до—Секирача—Равна главица—(к. 660)—Марков вис.

Сва три батаљона су дошла у додир с четницима у 5 часова. Послије краће борбе натјерали су их да преко Мокрих гаћа и Језера одступе за Подујево заједно с албанским квислиншким јединицама које су држале положаје позади четника. У тој борби четници су имали неколико мртвих и рањених и 10 заробљених, од којих је 6 ступило добоовољно у бригаду, а остала 4 су пуштени кућама. Бригада није имала губитака.³⁴ Послије те борбе су 2. и 4. батаљон посјели рејон Секираче, 5. батаљон просторију Мали трн—Велики трн, а остале јединице бригаде су се, заједно са штабом, размјестиле на просторији Трпези—Добри до и контролисале правце према Подујеву.

На тој просторији бригада се задржала до 26. августа. Тог дана се, на основу заповијести штаба 2. дивизије од 25. августа (да се бригада помјере на просторију Коњувце—Магаш—Статовац—Крушевци—Товрљани и извиђају правце према комуникацији Прокупље—Куршумлија),³⁵ 4. бригада премјестила на нову просторију: 2. батаљон у село Круше-

³³ Зборник, том I, кн>. 1, док. 177.

Поинули су: борци Алекса Мословарић и Драгиша М. Голубовић; дневник аутора.

³⁴ Зборник, том I, кн. 12, док. 131.

³⁵ Исто, док. 140.

вицу; 5. батаљон у село Товрљане; 4. батаљон на просторију Широке њиве—Ргоје; остале јединице у село Арбанашку, затварајући правце који према размјештајној просторији бригаде воде од комуникације Прокупље—Куршумлија.

У Куршумлији се у то вријеме налазило око 1.400 војника из састава 122, 29. и 69. пјешадијског пука 27. бугарске дивизије са 5 топова и 12 минобацача, затим 250—300 недићеваца и око 600 Нијемаца. Те снаге су, углавном, држале положаје око града. У Прокупљу је било око 1.200 Бугара и 30 Нијемаца, а у његовој непосредној околини 400 четника из састава Јастребарског, Расинског и Топличког корпуса.

То је било вријеме када се сваког тренутка очекивала капитулација борисовске Бугарске. Под утицајем догађаја на другим ратиштима и успјеха НОВЈ, као и захтјева савезника, краљ Петар II Карађорђевић је 25. августа издао наредбу да се расформирају четничке формације у Југославији и укине њихова Врховна команда, забранио им да се називају Краљевском војском у отаџбини. Упутио им је проглас да се боре против окупатора под командом Врховног штаба НОВ и ПОЈ.³⁶

У новонасталој ситуацији Главни штаб за Србију је наредио штабу 2. дивизије да ступи у додир с Бугарима, да их позове на предају и заједничку борбу против Нијемаца, и да не допусти четницима да их разоружавају. Поступајући у духу тог наређења, штаб 2. дивизије је 2. пролетерској бригади, која је одлуком Врховног штаба НОВ и ПОЈ ушла у састав 21. српске дивизије, наредио да одмах крене у рејон Бруса, 4. пролетерској да посједне просторију Сагоњево—Разбојна, а 3. српску бригаду је задржао у рејону Прокупља, до пристизања јединица 24. српске дивизије.³⁷

Борбе око Крушевца и на лијевој обали Западне Мораве

На основу наређења Главног штаба за Србију од 26. августа, штаб 2. дивизије је 27. августа наредио 4. бригади да се 29. августа пребаци на просторију Превој—Војнићи—Куршумлијска Бања и уђе у Куршумлију, ако у њој не

³⁶ Исто, док. 54.

³⁷ Исто, док. 60, 61, 62 и 64.

буде јачих непријатељских снага. Буде ли ситуација друкчија, бригада ће се 30. августа помјерити на просторију Игриште—Жуч—Неваде и дејствовати против четника према Блацу, Разбојни и Мерћезу. Тако је бригада 27. и 28. августа пришла комуникацији Прокупље—Куршумлија и на том се простору попунила са око 400 нових бораца с подручја Јабланице и Косанице. Бугари су 28. августа напустили Куршумлију, а у Блаце је ушла 6. бригада 21. српске дивизије. Дан касније су 17, 5. и 21. дивизија разбиле четнике на просторији Милентије—Брус—Разбојна.³⁸ Такав развој догађаја на том подручју утицао је и на измјену задатака 4. пролетерске бригаде. Штаб дивизије је 29. августа измијенио претходно наређење: 2. пролетерску бригаду упутио је за Брус, у састав 21. дивизије, 3. српску у рејон Прокупља, на располагање Главном штабу за Србију, а 4. пролетерској бригади је наредио да се хитно пребаци на просторију Куршумлија—Блаце—Разбојна.³⁹

Журећи да што прије изврши наређење Главног штаба за Србију и штаба своје дивизије, 4. бригада је 29. августа својим 1. батаљоном посјела Куршумлију и затворила правце према Подујеву и Мерћезу, 3. батаљоном Блаце, а са осталим јединицама продужила покрет ка просторији Разбојна—Златаре—Богише, гдје се 30. августа повезала с јединицама 5. и 17. дивизије и затворила правце према Крушевцу. Распоред батаљона је био овакав: 2. батаљон је посјео село Златаре и затворио правце који од Крушевца, долином Расине, воде према Разбојни; 4. батаљон је посјео село Богише и затворио правце према Јастрепцу, 5. батаљон је посјео село Жилице и затворио правце према Копаонику и Крушевцу. Штаб бригаде, чета пратећих оруђа и позадинске јединице смјестиле су се у рејон Разбојне. У таквом распореду бригада се задржала до 5. септембра. Тада је 3. српска бригада ослободила Прокупље, а ОГД напустила Александровачку жупу и одмаршовала преко Ибра. Четврта пролетерска бригада преузела је задатке на дотадашњој просторији ОГД и бригу о рањеницима 5. крајишке и 17. источnobосанске дивизије, и њихово транспортовање за Бојник.

У то вријеме су у Крушевцу и Трстенику биле њемачке посаде, а у Крушевцу и непосредној околини око 1.000 четника и недићеваца. Долином Западне Мораве, у оба правца, Нијемци су вршили стално покрете трупа, а на лијевој оба-

³⁸ Исто, док 67, 73, 77 и 78.

ли ријеке четници су прикупљали бројније новомобилисане снаге. И чим је осјетио одлазак ОГД са терена Александровачке жупе, непријатељ је одмах предузео акције према Александровцу, Брусу, Копаннику, Разбојни и Јастрепцу.

Да би спријечио дејства према Александровачкој жупи, штаб 4. бригаде је 5. септембра помјерио: 5. батаљон у село Вражегрмце, да затвори правце према Крушевцу и долини Западне Мораве, од Крушевца до Трстеника, и обезбиједи лијеви бок бригаде; 2. батаљон у село Радојковиће, да затвори долину Расине према Крушевцу; 4. батаљон на Чабровац, да затвори правце према Јастрепцу и обезбиједи десни бок бригаде. Чета пратећих оруђа припремала је положаје дуж комуникације Разбојна—Крушевац како би са њих спријечавала продор непријатељевих моторизованих јединица долином Расине према Разбојни.

Ноћу 7/8. септембра 5. батаљон 4. бригаде разбио је четнике који су се припремали да уђу у Александровац. У тој борби је заробио 5 четника, од којих су 3 пуштена кућама, а 2 су се добровољно пријавила у бригаду. Остале јединице бригаде задржале су се на ранијим положајима.⁴⁰

Дан касније, 8. септембра, штаб 2. дивизије је наредио 4. бригади да се припреми за напад на Крушевац.⁴¹ С тим у вези штаб бригаде је 8/9. септембра помјерио јединице: 5. батаљон у село Жабаре, да штити лијеви бок бригаде и затвара правце према Западној Морави; 4. батаљон у село Мешову, да затвара правце према Крушевцу; 2. батаљон у сјеверни дио села Шаврана и Дољана, да контролише и затвара долину Расине према Крушевцу и правце према Јастрепцу; 3. батаљон из Блаца у село Шавране, гдје се припремао за напад на Крушевац; 1. батаљон из Куршумлије у Блаце, гдје је преузео задатке 3. батаљона; чета пратећих оруђа у село Шогоље, одакле ће упутити поједине дијелове за ојачање батаљона. Позадинске јединице бригаде пријешле су 9. септембра у село Купце, а штаб бригаде у село Шавране.

Штаб 2. дивизије је 9. септембра издао дефинитивну заповијест 4. бригади: да 9/10. септембра посједне положаје са којих ће у 5 часова 10. септембра напасти Крушевац, да противтенковским оружјима и другим средствима запријечи и поруши комуникацију Крушевац—Трстеник и да штити Александровац са свих праваца. Након ослобођења

⁴⁰ Исто, док. 140.

⁴¹ Исто, док. 148.

Крушевца бригада је, према том наређењу, имала да у граду успостави ред и посједне положаје на линији Стопања—Глободер—Мачковац—Пепељевац, ради контроле и затварања долине Западне Мораве, а у случају неуспјеха, да се повуче на линију Жабаре—Буковица. Трећој српској бригади је наређено да напада десно од 4. пролетерске, на комуникацију Ђунис—Сталаћ—Крушевац, односно Каоник—Крушевац.¹⁴

У времену од 5. до 9. септембра непријатељ је, међутим, ојачао одбрану Крушевца, те је сада у граду било више од 2.000 војника — батаљон СДК, двије четничке бригаде, пољска стража и батаљон њемачког пука „Бранденбург“, два до три дивизиона топова и минобацача, чета тенкова, ескадрила авиона. Нијемци су се стално кретали комуникацијом Сталаћ—Крушевац—Краљево, контролишући је, главнина четника се и даље прикупљала на лијевој обали Западне Мораве, од Трстеника до Сталаћа. Сам град Крушевац организован је за кружну одбрану. Испред предњег краја одбране на линији Капиција—Паруновац—Прњавор—Расадник—Багдала—Равњак, биле су постављене препреке. Одбрана је била организована и по дубини до самог средишта града.

Јединице 4. пролетерске бригаде почеле су да подилазе граду 9. септембра у 21 час: 3. батаљон, ојачан одјељењем противтенковских пушака и одјељењем минера, правцем Буковица—Мудраковац—Паруновац, са задатком да са двије чете ослободи Обилићево, обезбједи правце према Сталаћу и Каонику и са те стране нападне Крушевац, а с једном четом да напада преко Паруновца на средиште града; 2. батаљон, ојачан одјељењем противтенковских пушака, правцем Липовац—Расадник, са задатком да овлада Расадником и Багдалом, ликвидира упоришта на правцу наступања и створи услове за упад у град; 4. батаљон, ојачан одјељењем противтенковских пушака, правцем Церова—Вучак—Равњак, са задатком да заузме Равњак и да отуда, у садејству с 2. батаљоном, напада на град; 5. батаљон, ојачан одјељењем противтенковских пушка и одјељењем минера, правцем Жабари—Пепељевац, са задатком да затвори правац према Трстенику и поруши друм и пругу Крушевац—Трстеник и садејствује 4. батаљону у нападу на Равњак и Крушевац; чета пратећих оруђа посјела је ватрене положаје на просторији Вучак—к. 274—Гари, са задатком да подржи напад 2. и 4. батаљона на Крушевац; 1. батаљон је задржан у Блацу.

¹⁴ Исто, док. 148.

Ноћу 9/10. септембра батаљони 4. бригаде посјели су полазне положаје и 10. септембра у 5. часова отпочели напад, заузели Обилићево, Прњавор, Расадник, Багдалу и Равњак. Затим је 3. батаљон, преко Обилићева, ушао у Крушевац, а 5. батаљон, преко Равњака и железничке станице, у центар града. Међутим, 2. и 4. батаљон нијесу успјели да се преко Равњака и Багдале пробију у град, због тога што су их Нијемци одбацили тенковима. То је веома отежало и положај 3. и 5. батаљона. Док су се у граду и на његовим прилазима водиле врло оштре борбе, у 11 часова је у Крушевац стигло 2.000 Нијемаца од Краљева. Са лијеве обале Западне Мораве, преко Читлука, једна јача колона четника пошла је према Пепељевцу у намјери да заобиђе 4. бригаду и да је нападне с леђа. Због такве ситуације, а нарочито због дејства тенкова у граду, 5. батаљон се морао повући на линију Равњак—Јагодњак—Кључ, а 3. батаљон на полазне положаје. Послије њиховог повлачења непријатељ је с тенковима током дана вршио више испада према Гарима и комуникацијом Крушевац—Степош и одбацио 2. батаљон од комуникације. Остали батаљони су, међутим, спрјечили непријатељево даље продирање, а 5. батаљон је одбацио четнике који су настојали да га заобиђу. Тога дана је и чета пратећих оруђа одбила сваки испад тенкова према Степошу и Гарима.

Напад на Крушевац бригада је обновила 10/11. септембра. Пети и Трећи батаљон поново су продрли у град, али су 2. и 4. батаљон опет били одбијени са Равњака и Багдале. Непријатељу су стално стизала појачања, па су се 3. и 5. батаљон морали поново извлачити из града, водећи тешке борбе. Затим је око 3.000 четника, који су се пребацили с лијеве обале Западне Мораве на десну, напало положаје 4. бригаде на линију Горњи Степош—Касапинац—Ждрепчевица. С њима је тога дана бригада водила борбу све до 24 часа и одбацила их на положаје Вучак—Пепељевац—Мачковац. Послије тога је 3. батаљон посјео положаје на линији Чукар—Лепо брдо, 2. батаљон рејон Липовца, 4. батаљон рејон Зимовника, 5. батаљон Ждрепчевице, а чета пратећих оруђа ватрене положаје на комуникацији Разбојна—Крушевац, у рејон Горњег Степоша и рејон Себшевица. За вријеме напада на Крушевац штаб бригаде се налазио на правцу Липовац—Пакашница и 11. септембра пријешао у село Шавране, а позадинске јединице бригаде су све вријеме биле у селу Купцима. У борбама око Крушевца непријатељ је имао

96 мртвих, а број рањених није познат. Заробљена су 24 четника, 1 њемачки официр и 1 подофицир. Заплијењено је 30 пушака, 2 пиштоља и 2 коња, а 1 тенк је уништен. Из 4. бригаде избачено је из строја око 20 бораца и старјешина.⁴³

Штаб 2. дивизије је 12. септембра наредио 4. бригади да 12/13. септембра разбије четнике на просторији јужно од Крушевца и протјера преко Западне Мораве и створи услове за прелаз наших снага на лијеву обалу ријеке, ради онемогућавања четницима мобилизације сељака на тој просторији. Непосредно иза тога повукао је то наређење и издао друго: да се 4. бригада помјери на линију Горњи Степош—Дољане—Доњи Степош—Ратаје, са задатком да протјера четнике из околине Александровца, напада Нијемце на комуникацији Крушевац—Краљево и поједине дјелове пребацује преко Западне Мораве ради разбијања четника, 3. српска да се помјери на линију Лепо брдо—Чукар и са ње напада на комуникацију Сталаћ—Крушевац и сам Крушевац.⁴⁴ Међутим, батаљоне 4. пролетерске бригаде 12. септембра изјутра напали су четници са линије Вучак—Пепељевац—Мачковац, а Нијемци и недићевци од Крушевца, преко Пакашнице. Ојачан противтенковским топовима, 3. батаљон је 12. и 12/13. септембра одбацио Нијемце и недићевце за Крушевац и одвојио их од четника који су наступали из долине Западне мораве, а 2, 4. и 5. батаљон, подржани минобацачима, 12/13. септембра протјерали су четнике преко Западне Мораве. Послије тога је 2. батаљон посјео Гари, 3. батаљон Горњи Степош, 4. батаљон Жабаре, а 5. батаљон Врбицу. Са те просторије батаљони су извиђали долину Западне Мораве и затворили правце према Трстенику, Крушевцу и комуникацији Крушевац—Краљево. У тим борбама непријатељ је имао 70 мртвих, већи број рањених и 4 заробљена војника. Из 4. бригаде избачено је из строја око 10 бораца и старјешина.⁴⁵

⁴³ Исто, док. 164.

Погинули су: борци Бранислав Ж. Алексић, Милорад Вукадиновић, Јубомир Ј. Јовећевић, Ђоле Лучић, Владимир М. Кораћ и Мило С. Санковић; десетар Милорад Јованчевић; политички делегат вода Владимир М. Јеврић; водник Љубомир Р. Трифуновић и командир чете Салих Шахбаз; дневник аутора.

⁴⁴ Зборник, том I, књ. 12, док. 20 и 21.

⁴⁶ Зборник, том I, књ. 12, док. 19, 20 и 31.

Погинули су: борци Крсто Јелић и Видак С. Лаковић; десетар Милорад Павловић; политички делегат Мане С. Пјевац и водник Марко И. Иветић; дневник аутора.

Послије предаха од неколико дана и добивеног појачања, непријатељ је, 16 септембра, поново напао 4. пролетерску и 3. српску бригаду. Намјеравао је да наше снаге одбаци од долине Западне и Јужне Мораве. Првог дана напада 4. и 5. батаљон 4. бригаде водили су борбе са око 500 четника у подручју Александровца и успјели су да ту групу разбију. Убили су команданта 2. трстеничке четничке бригаде, 7 четника су заробили, а њих 26 се, са једном радио-станицом, предало.⁴⁶ Остале јединице бригаде нијесу ступале у борбу.⁴⁷

Одмах послје тога, тј. 17. септембра, у селу Купцима је од људства из Александровачке жупе које се је претходно борило у саставу 4. пролетерске формирана 6. српска бригада. На дан формирања она је имала 750 бораца и старјешина с 250 пушака, 30 пушкомитраљеза, 100 пиштоља и 30 машинки.⁴⁸ Читав старјешински кадар, од команди вода до штаба бригаде, а такође и већи дио опреме, дала је 4. пролетерска бригада, чије је бројно стање тада износило око 1.600 бораца и старјешина.⁴⁹ За команданта 6. српске бригаде постављен је Видо Шошкић, дотадашњи командант 4. батаљона 4. бригаде, за замјеника команданта Радомир Бурић, дотадашњи командант 1. батаљона 4. бригаде, за политичког комесара Миро Распоповић, дотадашњи политички комесар 4. батаљона 4. бригаде, за замјеника политичког комесара Ђоко Недић, дотадашњи замјеник политичког комесара 1. батаљона 4. бригаде, за команданта 1. батаљона 6. бригаде Милорад Кандић, 2. батаљона Вука Васовић, 3. батаљона Мићо Ђуровић и 4. батаљона Душан Јанковић, сви дотадашњи командири чета у 4. бригади. Дотадашњи начелник штаба 4. бригаде Воја Секулић је прекомандован у друге јединице, као и политички комесар бригаде Милија Станишић. За начелника штаба 4. бригаде постављен је Божо Беговић, дотадашњи командант 3. батаљона, за командата 1. батаљона Мило Вукашевић, 3. батаљона Воја Ђуровић, 4. батаљона Васо Драговић, 5. батаљона Радован Никитовић, а дужност политичког комесара, поред своје, до краја новембра вршио је Радован Радовић, замјеник поли-

⁴⁶ Зборник, том I, књ. 12, док. 81.

⁴⁷ Исто, док. 44.

⁴⁸ Исто, док. 81.

тичког комесара 4. бригаде. Послије формирања 6. бригада је ушла у састав 2. пролетерске дивизије.⁵⁰

Нови задатак 4. бригада је добила већ 17. септембра. Ојачана 2. батаљоном 3. српске бригаде, али без свог 1. батаљона, који је био у покрету од Блица према Разбојни, долазећи у њен састав, 4. бригада је имала задатак да 18. септембра у 21 час главнином снага форсира Западну Мораву на одсјеку Трстеник—Медвеђа, дијелом снага на одсјеку Читлук—Стопања, а дијелом на одсјеку Крушевац—Сталаћ; да затим лијевим и десним обухавтом, преко Збеговишта (тр. 537), правцем Мала Сугубина—Чалма (к. 365)—Мали Благодин—Грчка црква—Стеванов гроб (тр. 410)—Камењак (к. 365)—Сватовско гробље и правцем Бара (тр. 313)—Падеж—Салековац (тр. 310)—Стара њива (к. 360), опколи четнике на лијевој обали Западне Мораве, да спречи њихово извлачење на Јухор планину и према Варварину, те да их разбије, зароби и разоружа. Ради што успјешнијег извођења те акције, штаб 2. дивизије је наредио 3. српској бригади да изврши демонстративан напад на Крушевац, да напада комуникацију Крушевац—Сталаћ, штити десни бок и леђа дивизије од напада са Јастрепца и са истока, а 6. српској бригади да са линије Жабаре—Парлог—Голубац затвори правце према Крушевцу и Трстенику, штити леђа 4. бригаде и обезбојеђује лијеви бок и леђа дивизије од удара са Копаоника, Столова и Гоча.⁵¹

Да би се што боље припремила за форсирање Западне Мораве, 4. бригада се ноћу 17/18. септембра приближила ријечи: 5. батаљон је пријешао у Бучје, 4. батаљон у Пасјак, 2. батаљон у Голубовац, а 3. батаљон и чета пратећих оруђа у Жабаре. Међутим, за то вријеме је неколико трстеничких и жупских четничких бригада (јачине око 1.000 војника) пријешло на десну обалу Западне Мораве с намјером да заузму Александровац и у околним селима изврше мобилизацију. Са једном бригадом су посјели положаје на линији Стопања—Трстеник која је требало да послужи за прихват осталих у случају неуспјеха, односно као плацдарм јачим снагама у случају успјеха. Остале бригаде су наступале из долине Западне Мораве од Стопање према Голубовцу, од Медвеђе, преко Рибнице, за Бучје, ка положајима 4. бригаде. Рано изјутра 18. септембра претходнице 2, 4. и 5. батаљона 4. бригаде судариле су се с тим четницима на ли-

⁵⁰ Исто, док. 102.

⁵¹ Исто, док. 33 и 34.

нији Бучје—Велуђе—Омашница, а убрзо су у борбу ступиле све снаге та три батаљона. Послије петочасовне жестоке борбе четници су били одбачени преко Западне Мораве, а бригада је приступила припремама за форсираше ријеке.

Јединице 4. бригаде су 18. септембра посјеле ове полазне рејоне: 2. батаљон, ојачан одјељењем минобацача, село Тоболац; 4. батаљон, ојачан одјељењем минобацача, село Округлицу; 5. батаљон, ојачан одјељењем минобацача и одјељењем минера, село Камењачу; 3. батаљон и чета пратећих оруђа села Мачковац и Глободер; 2. батаљон 3. српске бригаде село Текију. Штаб бригаде се премјестио у Стопање. Ноћу 18/19. септембра бригада је из полазних рејона кренула ка полазним линијама за форсирање у три колоне.

Задатак лијеве колоне, коју су чинили 2, 4. и 5. батаљон с ојачањима, био је да из Тобоца, Округлице и Камењаче, правцима Тоболац—Почековина—Ада, Округлица—Горњи Лопаш—Кошеви и Камењача—Горња Рибница—Дреник, избије до полазних линија Ада—Дреник, да затим на одсјеку Стопања—Трстеник форсира Западну Мораву, да једном четом 5. батаљона изолује Трстеник, а главнином 5. и 4. батаљона изврши лијеви обухват Богдање и овлада Збеговиштем (тр. 537), те одатле нападне у бок и леђа четника на положајима на лијевој обали ријеке и изврши обухват Пољне, у којој су се налазмили ненаоружани присилно мобилисани четници. За то вријеме ће 2. батаљон форсирати Западну Мораву источно од села Богдање, а након тога очистити лијеву обалу ријеке све до Селишта. С линије Пољна—Парцане сви батаљони лијеве колоне су имали задатак да заједно наставе напад на четнике, спријече њихово извлачење преко Јухор планине и опколе их, разоружају и униште.

Задатак 3. батаљона, који је с ојачањима чинио средњу колону, био је да из полазних рејона (Мачковац) наступа правцем Бресно Поље—Кључ, посједне полазне линије Коњушак—к. 148, форсира Западну Мораву на одсјеку Бресно Поље—Стопања, заузме Беле Воде и Селиште, садејствује 2. батаљону у нападу на Велику Дренову и наступа ка селу Парцанима, ту успоставља везу с осталим батаљонима 4. пролетерске и 2. батаљоном 3. српске бригаде, заједно са њима учествује у дефинитивном разбијању четника.

У десној колони је наступао 2. батаљон 3. српске бригаде. Његов је задатак био да из Текије избије на полазну ли-

нију Равна—Бучје, форсира Западну Мораву и врши десни обухват четника правцем Баре (тр. 313)—Падеж—Салаковац—Старе њиве, напада четнике у бок и леђа, спречава њихово извлачење преко Јухор планине и према Варварину и учествује у борби до њиховог дефинитивног разбијања. Чета пратећих оруђа је добила задатак да с ватрених положаја на сјеверозападној ивици села Стопање подржава форсирање ријеке и борбу лијеве и средње колоне са села Медвеђе, Велику Дренову и Беле Воде, а послије тога да у рејону Стопање пријеђе ријеку и из рејона Велике Дренове подржава батаљоне који су нападали према селима Парцану и Пољни.

Штаб бригаде је форсирањем имао да руководи из села Стопање, а затим из Велике Дренове, и да се помјера ка Парцану. Бригадној интендантури је наређено да образује истурене одјељке који ће снабдијевати јединице за вријеме форсирања и борбе на лијевој обали Западне Мораве. Прихват и збрињавање рањеника су у прво вријеме имали да обављају батаљони, а по овладавању селима Белим Водама, Великом Дреновом, Медвеђом и Богдањем, рањенике је требало евакуисати преко Стопање и Врбнице за бригадну болницу у селу Шаврану, а теже рањенике у дивизијску болницу у Витановцу. За вријеме форсирања бригадно превијалиште је имало да се развије у селу Стопањи, а затим у селу Великој Дренови.

Од полазних рејона до десне обале Западне Мораве батаљони нијесу наилазили на непријатеља. Међутим, главне положаје на лијевој обали — у рејону Богдања, Медвеђе, Велике Дренове, Белих Вода, Куклина и других мјеста — бранило је око 3.000 четника, наоружаних и аутоматским оружјем. Положаје су добро уредили и било је очевидно да желе да на сваки начин спрјече наше снаге да форсирају Западну Мораву и продру на сјевер. Упркос томе, 2, 4. и 5. батаљон једновремено су почели форсирање ријеке. Њихови први таласи су, у оштрој борби са четницима, успјели да се домогну лијеве обале ријеке и обезбиједје даље форсирање, тако да су се 19. септембра до 4 часа сва три батаљона пребацила на лијеву обалу, а затим лијевим обухватом напали и одбацили четнике са линије Беле Воде—Коњуси—Лазаревац—Мала Крушевица—(к. 372, к. 431)—Мали Благодин (тр. 537). Трећи батаљон није успио да пријеђе ријеку 18/19. септембра. Он се 19. септембра задржао на десној обали, од Кошева до Стопање, и тек када су 2, 4. и 5. батаљон заузеле села Беле Воде, Куклин, Лазаревац и Малу Крушчицу,

он је 19/20. септембра пријешао Западну Мораву и у рејону Белих Вода се повезао с 2. батаљоном 3. српске бригаде. Са 3. батаљоном ријеку је пријешла и чета пратећих оруђа. Она је посјела ватрене положаје у рејону села Велике Дренове и Страгара и подржавала дејства батаљона на правцу Парцана.

Четницима на лијевој обали Западне Мораве 20. септембра је стигло појачање од села Бачине, Крчина и Опарића. Тог дана учествовало је у борби око 6.000 четника. Ипак су их 4. пролетерска и 2. батаљон 3. српске бригаде, у оштрим борбама и окршајима, одбацили на линију Крвавица—Мареново—Карановчић. Међутим, 21. септембра четницима су стигли у помоћ три батаљона недићеваца, један батаљон СДС, а подржавали су их и њемачка артиљерија и авијација, те је сада на страни непријатеља учествовало у борби око 8.000 војника. Борбе су вођене читавог дана. Око 12 часова непријатељ се помјерио према Опарићу, источније од Великог Благогина и према Малој Сугубини. Одатле је извршио противнапад у лијеви бок 4. пролетерске бригаде, с намјером да њене снаге набаци на ријеку и уништи. Стога се бригада повукла на линију Бело брдо—Топоница—Чалма (к. 356)—Црквиште (к. 344), а 2. батаљон 3. српске бригаде је оријентисан према Багдали. Непријатељ је посјео линију Велика Дренова—Страгаре—Милутовац—Пољна—Риљац—Багдала.

Да би избјегао веће губитке својих снага, које су се одједном нашле на малом простору и под снажним ударима бројног непријатеља, штаб 2. дивизије је 21. септембра наредио штабу 4. бригаде да извуче јединице из борбе и пребаци их на просторију Врбница—Мешова, те да с ње дејствује диверзантским групама на комуникацију Трстеник—Крушевац. Трећој српској бригади је наредио да посједне просторију Трмчаре—Модрице—Пасјак—Гаглова—Каоник—Велики Шиљеговац и дејствује на комуникацију Крушевац—Сталаћ—Житник, а 6. српској да посједне просторију Голубац—Пасјак—Рићевштица, руши комуникацију на одсјеку Трстеник—Стопања и са Погледа (к. 367) и Ћиверка (тр. 759), извиђа и затвара правце према Врњачкој Бањи и Трстенику.⁵²

На десну обалу Западне Мораве 4. бригада и 2. батаљон 3. бригаде су се вратили ноћу 21/22. септембра, у густом поретку и уз јача бочна обезбјеђења, на одсјеку Богдања—

⁵² Исто, док. 102.

— Велика Дренова. На просторију села Врбница—Жабаре—Мешова—Церова—Доњи Степош избила је у зору 22. септембра, у исто вријеме када су и четници прелазили на десну обалу ријеке, у намјери да нападну наше снаге на слободној територији. Послије извлачења из долине Западне Мораве јединице 4. бригаде су посјеле нове положаје: 5. батаљон село Врбницу; 4. батаљон Жабаре; 1. батаљон (који је тих дана стигао у састав бригаде из Блаца) Александровац, а касније Мешову; 2. батаљон Церову; 3. батаљон Доњи Степош; чета пратећих оруђа Мешову; штаб бригаде и позадинске јединице су се размјестиле у Жабарима. Задатак батаљона био је да са тих положаја извиђају и затварају правце према Крушевцу и комуникацији Крушевац—Трстеник. Ту се бригада задржала до 24. септембра, вршећи диверзије на комуникацију Крушевац—Трстеник.

У борбама у долини Западне Мораве од 17. до 22. септембра 4. пролетерска бригада нанијела је непријатељу велике губитке — 186 мртвих (међу којима су на бојном пољу нађени: 1 четнички командант бригаде, 1 начелник штаба, 1 командант батаљона и 1 командир чете). Непријатељ је имао и више од 315 рањених, 1.000 заробљених, међу којима и 80 бивших црвеноармејаца. Заробљена је и болница с рањеницима, који су и даље лијечени, а касније пуштени кућама, као и 3.000 ненаоружаних присилно мобилисаних сељака. Од заробљених четника, око 200 их се добровољно јавило у бригаду, као и сви бивши црвеноармејци. Остали заробљеници су пуштени кућама. Сем тога са те просторије у бригаду је добровољно ступило преко 100 бораца (међу којима и дивизијски ђенерал бивше југословенске војске у пензији Радосав Милосављевић). Заплијењено је више пушака и муниције, 2 машинке, 1 сандук ручних бомби, 30 пољских телефона, 1 телефонска централа, 1 радио-станција, 2 радио-апарата, доста кабла и другог материјала за пољске телефоне, 1 апотека 3 магацина животних намирница, 3.000 кг шећера, 15 товарних и 15 јахаћих коња и нешто новца. Уништени су 1 радио-станција и 1 путнички аутомобил. За то вријеме из 4. пролетерске бригаде изабечно је из строја око 30 бораца и старјешина, а једна цијев од брдског топа јој је заплијењена.⁵³

⁵³ Исто, док. 101, 102, 113, 121 и 140.

Погинули су: борци Витомир М. Игњатовић, Црвеноармејац Иван од Харкова, Владимир О. Миленковић, Богдан Ж. Мирковић,

*Одбрана територије од Крушевца
и Трстеника до Јастрепца и Копаоника*

Послије продора 4. бригаде на лијеву обалу Западне Мораве Нијемци су груписали јаче своје и квислиншке снаге у Сталаћу, Крушевцу, Трстенику и Врњачкој Бањи, с намјером да бране та упоришта и да дијелом снага овладају Копаоником, организују га као базу за упаде на слободну територију и обезбиједе саобраћај долином Западне Мораве. У међувремену, док су Нијемци, недићевци и четници спремали одбрану упоришта и напад на наше снаге, штаб 2. дивизије је својим бригадама наредио да ноћу 24/25. септембра поруше комуникацију у долини Западне Мораве, блокирају Сталаћ, Крушевац, Трстеник и Врњачку Бању и да припреме напад на та мјеста. Требало је да 3. српска бригада дејствује на одсјеку Сталаћ—Крушевац, 4. пролетерска на одсјеку Крушевац—Стопања, а 6. српска на одсјеку Стопања—Трстеник.⁵⁴

Међутим, 24. септембра у 12 часова, из Трстеника је пошло око 3.000 четника према Александровцу. Они су одбацили 6. српску бригаду на линију Варина—к. 274—к. 261—к. 332, а ноћу 24/25. септембра ушли у Александровац и Брус и угрозили лијеви бок дивизије и њене јединице у долини Западне Мораве и Расине. Упоредо с нападом тохх снага, Нијемци, недићевци и четници су, јачим снагама из Крушевца, 25. септембра прије зоре отпочели напад на два правца — долином Расине према Разбојни и преко Жабара ка Александровцу. То је положај јединица 2. дивизије још више отежало, нарочито 4. пролетерске и 3. српске бригаде, које су 24/25. септембра рушиле комуникацију у долини Западне Мораве. Након овог непријатељевог продора морале су се уз тешке борбе извлачити у полазне рејоне.

Штаб 2. дивизије је оцијенио да највећа опасност његовим јединицама пријети од четника из рејона Александровца и Бруса. Зато је послвије подне 25. септембра наредио бригадама да их нападну и разбију.⁵⁵ Четврта бригада је добила задатак да прихвати јединице 6. српске бригаде које

⁵⁴ Зборник, том I, књ. 12, док. 131.

⁵⁵ Исто, док. 140.

су се повлачиле испред четника и да, у садејству са њена два батаљона, ослободи Александровац и Брус.

Поступајући по том наређењу, штаб 4. бригаде је 25. септембра упутио: 2. и 3. батаљон правцем Врбница—Голубовац—Тудеж, да у рејону Александровца нападну четнике с леђа; 4. батаљон правцем Горњи Степош—Гаревине, да прихвати јединице 6. српске бригаде, а затим да преко Гаревачког поља дејствује према Ратају; 1. и 5. батаљон, ојачане противтенковским пушкама, правцем Гаревина—Ристино гувно—Парчиња—Богуња, да четнике обухвате слијева и да им спријече извлачење на Копаоник, а затим да их, у садејству с 2, 3. и 4. батаљоном, одбаце у долину Западне Мораве и униште. Чета пратећих оруђа посјела је друм Крушевац—Александровац у рејону села Жабара.

Међутим, у исто вријеме када је 4. бригада почела своја дејства, непријатељ који је наступао од Крушевца ка Александровцу напао је у бок њен 2. и 3. батаљон. Они су се под борбом морали извлачити на положаје источно од комуникације Крушевац—Александровац. Послије тога се непријатељ оријентисао према долини Расине. За то вријеме 1, 4. и 5. батаљон су без борбе ушли у Александровац, али су пред мрак, због напада непријатељских снага из Крушевца, били приморани да напусте то мјесто. На читавом фронту 2. дивизије — од десне обале Расине, преко села Мешове, Парлога, Кључа, Гаревачког поља, до села Новака — борбе су настављене и 26. септембра. Око 16 часова тога дана непријатељ је изманеврисао 4. батаљон 4. бригаде, одвојио 1. и 5. батаљон од главнине, те овладао линијом Голо брдо—Вулино брдо—Ристово гувно. Због тога су се 1. и 5. батаљон морали 26/27. септембра самостално повлачити ка долини Расине, правцем Себешевац—Шогоље—Витановац, а штаб бригаде са осталим јединицама своје и два батаљона 6. српске бригаде, правцем Гаревина—Мајево—Ћелије. Он је 27. септембра прије подне, са свим тим снагама, избио на сјеверозападне падине Јастрепца. Ту је ухватио везу с 1. и 5. батаљоном и са штабом 2. дивизије.

За то вријеме су и остале јединице 2. дивизије пријешле на десну обалу Расине. Два батаљона 6. српске бригаде посјела су линију Шаврани—Витановац, 1. и 5. батаљон 4. пролетерске линију Витановац—Јабланица, а остале јединице сјеверозападне падине Јастрепца. Због тога што је штаб 2. дивизије слабо процијенио ситуацију, те због испрекиданог

фронта и неорганизованог дејства наших јединица, непријатељ је 27. септембра са око 10.000 војника овладао лијевом обалом Расине и Александровачком жупом и продужио напад преко Расине. С тим снагама су 27. септембра, са положаја Шаврани—Витановац—Јабланица, водили борбу 1. и 5. батаљон 4. пролетерске и два батаљона 6. српске бригаде и задржали нападача све до ноћи.⁵⁶

У новонасталој ситуацији штаб дивизије је 27. септембра наредио бригадама да ноћу 27/28. септембра са по два батаљона учествују у противнападу којим је требало, све до доласка јединица 24. српске дивизије на просторију Разбојна—Брус—Александровац, спријечити сваки непријатељев покушај да пријеђе на десну обалу Расине и продре ка Јастрепцу и Разбојни.

Почетак противнапада предвиђен је за 20 часова. Батаљонима 3. српске бригаде наређено је да нападају на одсјеку Доњи Степош—Шаврани, правцем Себешевац—Дољани—Мешова—Жабари; батаљонима 6. српске — правцем Витановац—Шогоље—Горњи Ступањ; 1. батаљону 4. пролетерске — правцем Јабланица—Гркљани—Мајево—Ристино гувно—Злегиње—Трнавци (а једном његовом воду правцем Гркљани—Суваја, ради одржавања везе са штабом бригаде), а 5. батаљон — правцем Витановац—Купци—Копиларац—Гаревина—Новаци.⁵⁷

У противнападу који су извеле, све три бригаде су потисле непријатеља. Батаљони 3. српске бригаде избили су на линију Жабари—Мешова—Горњи Степош—Ломница, 1. и 5. батаљон 4. пролетерске на линију Ћелије—Ристино гувно—Гркљани, а батаљони 6. српске на линију Горњи Степош—Вујино брдо—Павлово брдо. Дан касније, 29. септембра, читава 4. бригада се помјерила на линију Јанковица—Ристино гувно—Голо брдо—Павлово брдо—Вујино брдо, док су се 3. и 6. српска задржале на равнијим положајима. У рејон Разбојне стигла је и 11. бригада 24. српске дивизије. Штаб 2. дивизије је одмах након тога наредио бригадама да 29/30. септембра очисте Александровачку жупу од четника. Четвртој пролетерској је наредио да чисти Александровац, 11. српској Брус, 6. српској да посједне линију Парлог—Водице—Доњи Ступањ—Себечевац—Вујино брдо—Павлово

⁵⁶ Исто, док. 200.

брдо, а 3. српској да посједне линију Мешова—Горши Степош—Ломница—Стрмчаре—Модрица.⁵⁸

Четврта пролетерска је 29/30. септембра, уз мање борбе, ослободила Александровац, потиснула четнике у долину Западне Мораве и 30. септембра посјела: са 2. батаљоном рејон Александровац, 1. батаљоном село Ратаје, 4. батаљоном Дашницу, 5. батаљоном Трнавце, а 3. батаљон, чета пратећих оруђа и позадинске јединице Стањево. Слиједећег дана је помјерила: 2. батаљон у село Гареве, 5. батаљон у село Новаци, 4. батаљон у Боботе и Витково, 1. батаљон на линију Дренча—Тржац—Ратаје, 3. батаљон, чету пратећих оруђа и позадинске јединице у Љубинце, а штаб бригаде се премјестио у село Трнавце.

Бригада се на тој просторији задржала до 6. октобра. Тога дана је Главни штаб за Србију прегруписао 2. пролетерску и 24. српску дивизију и усмјерио их да дејствују на сектору Прокупље—Ниш—Крушевац и на комуникацијама у долинама Јужне и Западне Мораве.⁵⁹ У складу с тим наређењем, 4. бригада се 7. октобра помјерила на просторију Брезовица—Стублица—Лесковица. Њен 2. батаљон је посјео западни, 4. батаљон средишни, а 5. батаљон источни дио села Брезовице; 3. батаљон село Стублице; 1. батаљон село Лесковице; чета пратећих оруђа и позадинске јединице бригаде размјестиле су се у селу Дренчу, а штаб бригаде у селу Стублици.

Већ слиједећег дана, 8. октобра бригаду је од Врњачке Бање и Трстеника напало око 3.000 четника са осам тенкова и потиснули је на линију тр 932—тр. 901—Риђевштица—Голубовац. Са те линије бригада је 8/9. октобра извела противнапад и у оштрој борби, која је трајала до зоре 9. октобра, одбацила четнике у долину Западне Мораве и посјела положаје: са 2. батаљоном село Бучје, 5. батаљоном Риђевштицу, 1. батаљоном Пасјак, 3. батаљоном Голубовац, 4. батаљоном Руденце. Остале јединице бригаде размјештене су у село Брагиће. Са тих положаја се, по наређењу штаба дивизије, 9/10. октобра помјерила на просторију Ломнице—Ћелије—Трнавци, да заштити леђа јединица 2. пролетерске и 24. српске дивизије које су дејствовале у долини Јужне и Западне Мораве. Стога је посјела положаје: с 5. бата-

⁵⁸ Исто, док. 179.

⁵⁹ Зборник, том I, књ. 13, док. 182.

лоном село Злегиње, 2. батаљоном источни дио села Суботице, 1. батаљоном село Жилинце, 4. батаљоном село Телије, 3. батаљоном Сувају, док су се штаб бригаде, чета пратећих оруђа и позадинске јединице размјестиле у селима Телијама и Суваји.

На тим положајима бригаду су, међутим, 10. октобра напала три четничка корпуса од Крушевца и Ратаја. Они су пред ноћ, после увођења у напад новопристиглих снага, успјели да дио 4. бригаде потисну преко Расине. Дан касније, 11. октобра, бригада се нашла на положајима Наумпаре—Гркљане—Баба—Превалац (тр. 578)—Васићко брдо (к. 421)—Турја (тр. 476)—Берта (к. 509). Ноћу 11/12. октобра бригада је извела противнапад с 3. и 5. батаљоном правцем Мајдево—Гаревина, 2. и 4. батаљоном правцем Превалац—Телије—Суботица—Злегиње, 1. батаљоном правцем Жилинци—Љубинци. До 12. навече њени су батаљони одбацили непријатеља према Крушевцу, Стопању и Александровцу. После тога бригада је посјела положаје на линији Љубинци—Трновац—Горњи Степош—Доњи Степош. На тој просторији задржала се све до 14. октобра.

У борбама од 24. септембра до 14. октобра 4. бригада је непријатељу нанијела губитке од 260 мртвих и 450 рањених, а велики број је заробљен. Заплијењено је: 41 пушка, 1 пушкомитраљез, 16.000 метака, 4 товара коња с материјалом, 2 тенка (општећена) и 1 тешки минобацач. Из 4. бригаде избачено из строја око 30 бораца и старјешина.⁶⁰ За то вријеме пришло јој је нешто више од 500 нових бораца.⁶¹

Народ Александровачке жупе и долине Расине пријатељски је примио 4. црногорску бригаду. Са тог терена у њене редове је ступило око 1.000 бораца. Они су јуначки слиједили примјер црногорских пролетера, а многи су дали и свој живот за слободу наших народа. За формирање нових јединица на том терену 4. бригада је дала више од 300 бораца, помагала партијско-политичким радницима при успостављању народне власти итд.

⁶⁰ Погинули су: борци Видак Вучелић, Добрила Димитријевић, Рајко Ђуровић, Борис Р. Јовић и Ђорђије К. Лучић; десетари Благота Ј. Благојевић и Нилован Јокић; политички делегат вода Никола М. Кукаљ и водници Душан Р. Бољевић и Иво Шемпиони; дневник аутора.

⁶¹ Зборник, том I, књ. 12, док. 200, 202 и 130.

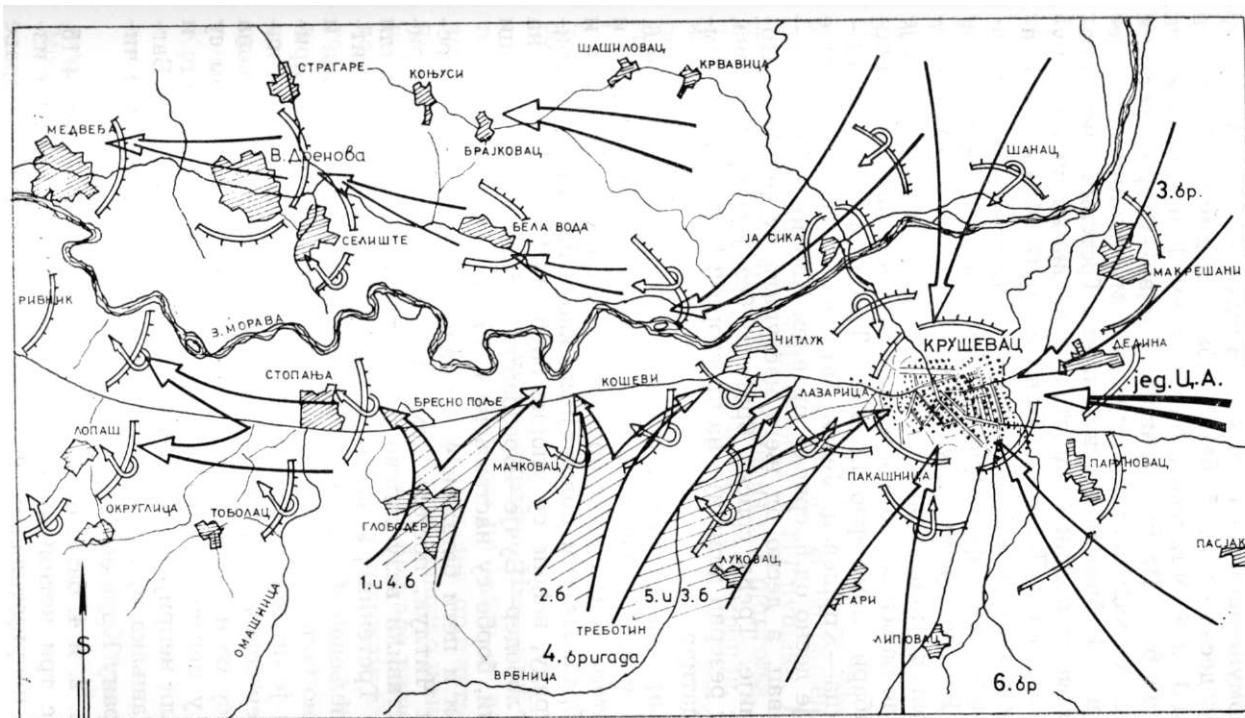
Борба за ослобођење Крушевца

Послије сусрета 3. српске бригаде (11. октобра, у долини Велике Мораве) с јединицама Црвене артирије и послије ослобођења Ниша, 14. октобра.⁶² Нијемци су све расположиве снаге са сектора Сталаћ—Крушевац ангажовали за одбрану долине Западне Мораве и затварање праваца који са истока и сјевера воде према Краљеву, а у рејону Крушевца и источно од њега иступили су четнике. За саму одбрану Крушевца и најнепосредније околине ангажовали су око 250 својих војника, са 16 тенкова, 350 припадника РЗК и око 600 недићеваца и четнике Трстеничког, Јастребачког и Моравског корпуса. Непријатељеве снаге ангажоване за ширу и ужу одбрану Крушевца и долине Западне Мораве имале су, заједно са снагама које су се тим правцем повлачиле са истока око 20.000 војника. Четници су предузели мјере да заштите правце наступања јединица НОВЈ — док су оставили отворене правце наступања јединица Црвене артирије у намјери да се обманом извуку према Јастрепцу, у чему су успјели.

Штаб 2. дивизије је 14. октобра издао заповјест за ослобођење Крушевца. Четвртој пролетерској бригади, чијем штабу је потчинио и 6. српску бригаду, наредио је да град нападне дијелом снага с југа и да га, у садејству с јединицама Црвене артирије, које наступају од источне стране, ослободи, те да послије ослобођења Крушевца наступа десном обалом Западне Мораве према Краљеву. Да би извршио добивени задатак, штаб 4. бригаде је одлучио да главнином снага своје и придате 6. српске бригаде нападне Крушевац, а дијелом снага на комуникацију Краљево—Крушевац према Трстенику, ради обезбјеђења лијевог бока нападаћих колоне на Крушевац и пресријетања непријатеља који би се тим правцем извлачио. Почетак напада је одређен за 14. октобар у 16 часова.⁶³

Четврта бригада је нападала Крушевац са три правца: 3. и 5. батаљон са линије Треботин—Мешова, правцем Треботин—Пепељовац—Читлук, са задатком да овладају комуникацијом на одсеку Читлук—Лазарица и спријече извлачење непријатеља из Крушевца, те да затим, преко Лазарице, нападно према средишту града; 2. батаљон из села Врбнице, правцем Врбница—Мачковац, са задатком да по-

⁶² Зборник, том I, кн>. 13, док. 182 и 187.

Ослобођење Крушевца, средина октобра 1944.

сједне комуникацију на одсјеку Читлук—Стопања и да у садејству, десно са 3 и 5. батаљоном, нападну на Читлук, а лијево са 1. и 4. батаљоном на Стопању; 1. и 4. батаљон са линије Голубац—Пасјак, правцем Пасјак—Стари Трстеник—Стопања, са задатком да посједну комуникацију на одсјеку Стопања—Рибник и дејствује према Трстенику; чета пратећих оруђа да подржава дејства батаљона на правцу Крушевца, Читлука и Лазарице. Први и Други батаљон 6. српске, са полазних положаја Липовац—Гари—Луковац, напали су правцем Гари—Вучак—Крушевац, 3. и 4. батаљон долином Расине, правцем Буковица—Обилићево. Превијалиште 4. бригаде, које се развило у селу Жабарима, примало је и лијечило рањенике обје бригаде. Штаб 4. бригаде се из рејона Жабари, помијерао правцем Треботин—Пепељевац—Лазарица—Крушевац. Један батаљон 3. српске бригаде нападао је десно од 6. српске, правцем Каоник—Капиџија—Крушевац, а десно од њега наступале су јединице Црвене армије. Трећа српска бригада, без једног батаљона, била је у резерви дивизије, на просторији Буковица—Наумпари—Слатина.

Непријатељ је дао жесток отпор 4. пролетерској, 3. и 6. српској бригади, нарочито 3. и 5. батаљону 4. пролетерске и 1. и 3. батаљону 6. српске бригаде — са Багдале, Равњака и Беговог брда. На тим положајима, као и на западним прилазима граду, вођене су упорне борбе 14/15. октобра, а на правцу Глободер—Бучје—Брезовица, којима су се четници извлачили, борбе су настављене и 15. октобра.

Трећи и пети батаљон 4. бригаде су 14/15. октобра ослободили Читлук, посјели комуникацију Читлук—Лазарица, успоставили везу лијево с 2. батаљоном, обезбиједили се према Трстенику, а затим се прикупили на линији Читлук—Пепељевац и наступали правцем Читлук—Лазарица и непосредно напали на Крушевац. У рејону Лазарице непријатељ им је пружао јак отпор. Дјелови 3. и 5. батаљона наставили су борбу за Лазарицу, а остале снаге тих батаљона пробиле су се на комуникацију Јасик—Крушевац којом су продрли у центар града. Убрзо су ослободили Лазарицу и поколебали непријатеља на Равњаку и Багдали. Преко Багдале и Равњака пробиле се у град те тиме пореметили читаву одбрану Крушевца.

Први, 2. и 4. батаљон 4. бригаде водили су борбу 14/15. октобра с три четничке бригаде које су обезбеђивале извлачење непријатељских снага долином Западне Мораве

према Краљеву, Бучју и Брезовици. У борбама вођеним 15. октобра на линију Голубац—Пасјак—Трстеник четници су разбијени. Послије тога су 1, 2. и 4. батаљон посјели положаје на линији Пепељевац—Стари Трстеник—Лопаш, повезали се са 3. и 5. батаљоном 4. пролетерске и 1. и 4. батаљоном 6. српске бригаде. Са посједнуте линије су 1, 3. и 4. батаљон контролисали правце према Трстенику и хватали разбијене четничке групе.

Док су 4. пролетерска и 6. српска бригада водиле борбу за спољну одбрану Крушевца и на прилазима граду, јединице Црвене армије су несметано наступале на својим правцима, ушле у Крушевац и повезале се с јединицама 4. пролетерске и 6. српске бригаде.

У борбама за ослобођење Крушевца 4. бригада је нанијела непријатељу губитке од 104 мртва, 60 рањених и 117 заробљених војника. Заплијенила је 117 пушака, 17.000 метака, 7 пушкомитраљеза, 2 машинке, 3 пиштоља, 1 радио-станицу, 1 минобацач са 40 мина, 2 аутомобила, 4. писаће машине, 2 радио-апарата и 17 коња. Из 4. пролетерске бригаде избачено је из строја око 10 бораца и старјешина.⁶⁴ За вријеме борби око Крушевца добровољно се предало око 1.000 четника, од којих је већи број ступио у наше јединице. Остали су пуштени кућама, сем оних који су предати народном суду.⁶⁵

Четврта бригада је бројно нарасла. Њен штаб је 16. октобра у батаљонима формирао још по једну — четврту — чету, минобацачка одјељења и одјељења противтенковских пушака. Тог дана су бригади придати, односно њеном штабу потчињени, 1. и 4. батаљон 6. српске бригаде ради дејстава долином Западне Мораве, и посјела је положаје Стари Трстеник—Дубље—Брезовица. Са њих је наставила наступање десном обалом Западне Мораве, према Краљеву. Шеста српска, без 1. и 4. батаљона, задржана је у Крушевцу, а 3. српска је кренула лијевом обалом Западне Мораве ка Краљеву. Јединице Црвене армије кретале су комуникацијом од Крушевца према Трстенику.

⁶⁴ Погинули су: борци Добривоје С. Лазаревић, Боривоје Раденковић и Радослав Р. Јелић и политички делегат вода Димитрије М. Мословарић; дневник аутора.

⁶⁵ Зборник, том I, кн>. 13, док. 182 и 187.

Борбе између Крушевца и Краљева

Послије спајања јединица НОВЈ и Црвене армије и њихових заједничких борби ослобођена је источна Србија. Избијањем у долину Јужне, Велике и Западне Мораве, јединице НОВЈ и Црвене армије су њемачкој групи армија „Е” пресјекле одступницу из Грчке и Македоније на сјевер, моравско-вардарским правцем. Та њемачка групација, која је у то вријеме имала више од 300 хиљада војника, била је приморана да се извлачи долином Ибра. Од Краљева је у прво вријеме била оријентисана на долину Западне Мораве, према Чачку, долини Дрине и даље преко Саве, на сјевер. Ради заштите тог правца Нијемци су образовали фронт источно од линије Урошевац—Цриштина—Косовска Митровица—Рашка—Краљево све до Крагујевца. Одбрана самог Краљева и правца који ка Краљеву води долином Западне Мораве од Крушевца повјерена је њемачком 34. армијском корпусу. Његов штаб је према Крагујевцу поставио борбену групу „Фишер”, а према Крушевцу најприје само једну Фелд командантуру и један батаљон из састава РЗК, а убрзо и борбене групе „Харт” и „Бургемајстер”. Између Краљева и Крушевца дејствовали су и остаци четника и других квислинга. Још док су вођене борбе за Крушевац Нијемци су посјели положаје за одбрану долине Западне Мораве, на линији Богдања—Трстеник—Рогови (тр. 513), према Гочу и Столовима, и међупростор’ од те линије до Краљева.

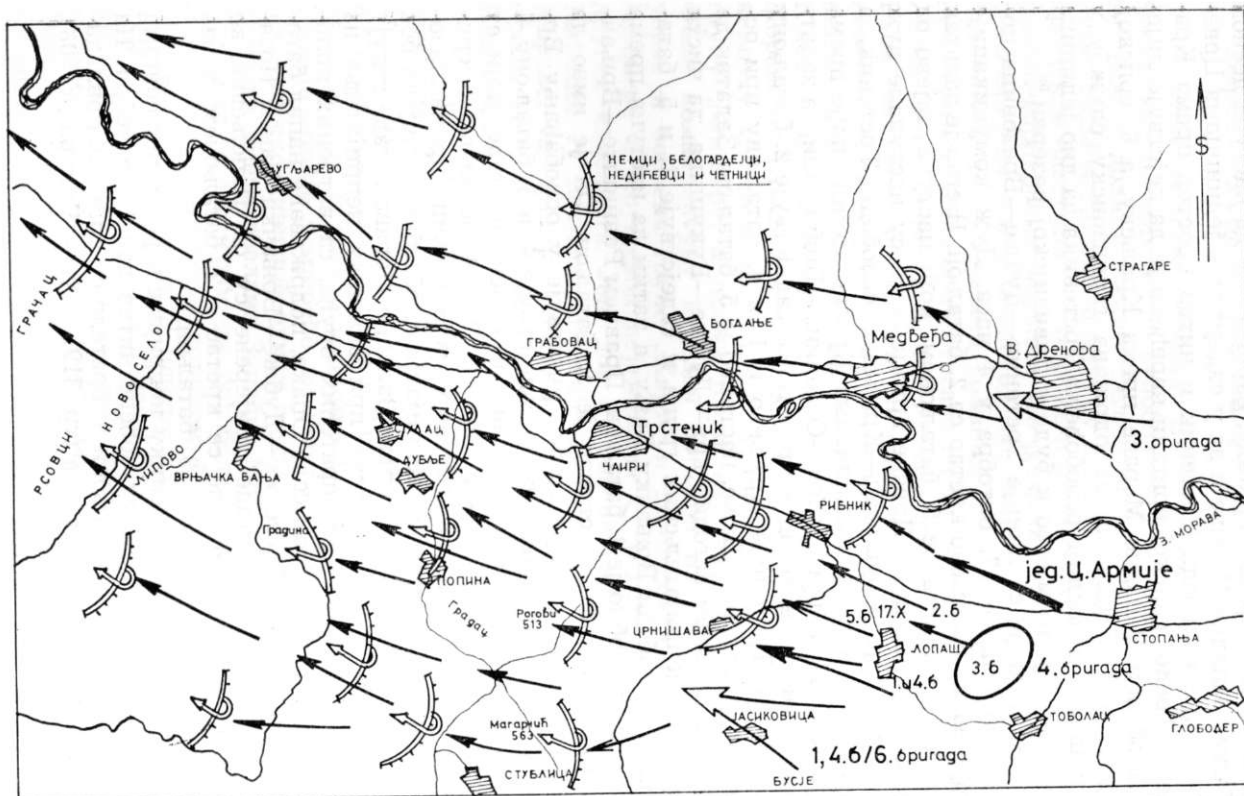
Снаге НОВЈ које су дејствовале преко Косова и на правцима Крагујевац—Краљево, Крагујевац—Чачак и Крушевац—Краљево имале су задатак да успоравају повлачење Нијемаца долином Ибра и Западне Мораве према Босни и на сјевер, и да штите јединице 1. армијске групе НОВЈ и Црвене армије усмјерене на Београд. Стога су јединице 2. пролетерске дивизије одмах послје ослобођења Крушевца кренуле објема обалама Западне Мораве према Трстенику и Краљеву, с намјером да ослободе Краљево и спречавају Нијемцима извлачење долином Ибра и долином Западне Мораве према Дрини. У центру борбеног поретка дивизије, дуж комуникације Крушевац—Краљево, наступао је 113. пјешадијски пук совјетске 223. дивизије, којег су подржавали неколико артиљеријских, минобацачких, противтенковских, самоходних и тенковских јединица, и „каћуше” и авијација. Четвртој пролетерској бригади, ојачаној 1. и 4.

батаљоном 6. српске бригаде, наређено је да наступа десном обалом Западне Мораве и да у садејству с јединицама Црвене армије ослободи Трстеник и читав простор према Краљеву. Трећој српској бригади наређено је да дејствује лијево обалом Западне Мораве према Краљеву, а 6. српској, без 1. и 4. батаљона, да одржава гарнизонску службу у Крушевцу, а послеје ослобођења Трстеника да дио јединица пребаци и у то мјесто и буде у дивизијској резерви.⁶⁶

Бригада је са линије Трстеник—Дубље—Брезовица почела наступање 17. октобра у 4 часа. Дуж комуникације Крушевац—Краљево кретао се 2. батаљон. Његов је задатак био да у садејству с 5. батаљоном, који наступа лијево од њега, и јединицама Црвене армије, које су наступале дуж комуникације Крушевац—Краљево, ослободи Трстеник, а затим да, упоредо с јединицама Црвене армије, пође према Краљеву. Правцем Чајири—Осаоница—Подунавци, са задатком да чисти терен од непријатеља, садејствује 2. батаљону на правцу Трстеник—Краљево и 1. и 4. батаљону при ослобађању Врњачке Бање, наступао је 5. батаљон. Задатак да наступа правцем Јагсдин врх—Дубље—Вукушица, да чисти терен од непријатељских група и садејствује 1. и 5. батаљону и ослободи Врњачку Бању, а затим да наступа према Вукушици, добио је 4. батаљон. Правцем Равниште—Врњачка Бања—Липово наступао је 1. батаљон. Он је имао да чисти терен од непријатеља, учествује у ослобађању Врњачке Бање, одржава везу и садејствује 4. и 5. батаљону 4. пролетерске и 1. и 4. батаљону 6. српске бригаде, који су наступали лијево од њега. Задатак 1. и 4. батаљона 6. српске бригаде био је да наступају из Брезовице према Лазовима, да чисте терен од непријатеља, обезбиједи лијеви бок снага које наступају долином Западне Мораве и садејствују батаљонима 4. пролетерске при сламању непријатеља на правцу Крајева. Чета пратећих оруђа, са ватрених положаја на заданој ивици села Оцака, подржаваће напад батаљона на правцу Трстеник—Дубље—Врњачка Бања. Позадинске јединице бригаде усмјерене су од Пепељевца ка Трстенику. Штаб бригаде се кретао с 2. батаљоном, а иза њих бригадна резерва — 3. батаљон.

На прилазима Трстенику непријатељ је нашим снагама дао јак отпор и борбе су вођене читав дан 17. октобра. На осталим правцима батаљони 4. бригаде су тога дана овладали линијом Бранкова глава (тр. 319)—Дуге—Чукара (к. 508),

⁶⁶ Исто, књ. 14, док. 7.

Дејства бригаде у долини Западне Мораве и борба за ослобођење Трстеника, средина октобра 1944.

док су 1. и 4. батаљон 6. српске водили борбу на линији Грабовци—Лозна. Сјутрадач, 18. октобра, борбе су настављене на свим правцима. Ослобођен је Трстеник и разбијена непријатељева одбрана на читавом фронту 2. пролетерске дивизије. Пред њом и пред јединицама 223. дивизије Црвене армије непријатељ се повлачио објема обалама Западне Мораве према Краљеву. Тога дана је 2. батаљон 4. пролетерске избио на десну обалу Мале реке, у висини комуникације Крушевац—Краљево, а 4. и 5. батаљон на Обешењак. Први батаљон је дијелом снага посјео Јасику, а дио јединица је задржао у Врњачкој Бањи. Слиједећег дана цио батаљон је наступио ка Врби, као резервна бригада. У исто вријеме је 1. батаљон 6. српске бригаде посјео Марнички врх (к. 329), а 4. батаљон избио на Илијску главу. Трећи батаљон 4. пролетерске се кретао комуникацијом позади 2. батаљона на правцу Новог Села. Чета пратећих оруђа подржавала је батаљоне на правцу Врњачка Бања—Градац. Јединице Црвене армије су се до ноћи пробиле предњим дијеловима до Мале реке, а 3. српска бригада је водила борбу на лијевој обали Западне Мораве, на линији Витановац—Раваница.

Одбрана непријатеља и по фронту и по дубини била је жиљава. Уз масовну подршку артиљерије, минобацача и тенкова, непријатељева пјешадија је редовно и на свим правцима изводила противнападе. Међутим, пред енергичним наступањем наших јединица и њиховим дубоким продорима, нарочито на лијевом крилу, уз то изложен јаким ударима совјетске артшверије и тенкова, непријатељ је био приморан да се повуче на лијеву обалу Мале реке и посједне положаје на источној ивици села Градца. Ту су га 18/19. октобра напали 4. пролетерска и 1. и 4. батаљон 6. српске бригаде. Пошто је ослободила Ново Село, Обешењак и Лозовик, 4. бригада је 19. октобра продужила напад на наредне непријатељеве положаје. Послије краће али врло моћне артиљеријске припреме, уз подршку тенкова, почела је борба за те положаје и трајала читавог дана. Дејства совјетских „каћуша“ била су најефикаснија. Први пут су наши борци имали прилике да виде и чују то оружје, и то у борбеном поретку, на ватреним положајима. Импресионирано их је њихово снажно дејство и ударна снага.

Међутим, непријатељ се упорно бранио и на тим и на слиједећим положајима. За одбрану тих положаја употребио је све снаге и средства којима је у том тренутку располагао. Бранио је свако насељено мјесто, сваки положај, тако

рећи сваку стопу. И што су дубље продирале, наше су снаге наилазиле на све жилавији отпор. У наставку борби, у тешким окршајима, 4. бригада је ослободила Грачац, Подунавце, Вранеше и источни дио Врбе до ријеке Товарнице. Други и Пети батаљон су посјели источну ивицу села Врбе до у висини Плоча; 3. и 4. батаљон Плоча, к. 303, к. 389, село Драгосињце; 1. и 4. батаљон 6. српске бригаде к. 348, Ђаву (тр. 550), а чета пратећих оруђа ватрене положаје у рејону западног дијела села Вранеша. Први батаљон 4. бригаде, као бригадна резерва, кретао се од Врњачке Бање према селу Врби. Позадинске јединице бригаде налазиле су се у Трстенику, а штаб бригаде у селу Вранешу. Јединице Црвене армије избиле су у Врбу, а 3. српска бригада водила је борбу за села Витановац и Стубал.

У наставку борби 20, и 20/21. октобра 3. и 4. батаљон 4. пролетерске и 1. и 4. батаљон 6. српске бригаде ослободили су Голотар, Јасику и Ђаву, одакле су још више угрозили десни бок и позадину непријатеља у долини Западне Мораве. Чета пратећих оруђа подржавала је 2. и 5. батаљон до 20. октобра, са ватрених положаја из рејона западног дијела села Вранеша, на правцу Заклапаче и Шумара, а тада је, по наређењу штаба бригаде, упутила по једно одјељење минобацача 2, 3. и 4. батаљону, слиједећег дана 4. и 5. батаљону по једно одјељење противтенковских пушака и 1. батаљону одјељење противтенковских пушака и одјељење минобацача. Са осталим оружјима чета је с ранијих ватрених положаја подржавала батаљоне на правцу Врба—Краљево.

Послије ослобођења Крагујевца и Кнића, јужне Србије и дијела Косова, фронт наших снага на југу и сјеверу је скраћен, а правац долином Западне Мораве од Краљева до Чачка сужен, те је непријатељу пријетила опасност да тај правац његовог извлачења буде пресијечен. Зато се група армије „Е” оријентисала више на извлачење преко Новог Пазара, Сјенице и долином Лима, а одбрану долине Западне Мораве ојачала је, сем 7. СС-дивизијом, и дијеловима њемачке 104. ловачке дивизије (чији штаб обједињује све непријатељске снаге на том правцу), и другим снагама.

Борбе на линији Врпска Ада—Врпска глава—Шумари—Крушевица—Лојаник и за мостобран на Ибру биле су непрекидне. С раније посједнутих положаја 4. пролетерска и 1. и 4. батаљон 6. српске бригаде 21. октобра су пошли у нов напад: 5. батаљон 4. пролетерске правцем Плоча—Врба; 4. батаљон на Врпску главу (тр. 357); 3. батаљон на Заклопачу;

1. батаљон од Метикоша према Брђанији. Чета пратећих оруђа је с ватрених положаја у рејону Плоча подржавала напад 4. и 5. батаљона. Други батаљон је био у резерви бригаде у рејону Вранеша и припремао је напад према Врби и Врпској глави, а 1. и 4. батаљон 6. српске бригаде нападали су на село Рибницу. Штаб бригаде је био у селу Вранешу, а позадинске јединице батаљона и бригаде размјестиле су се на просторији села Подунавци—Вранеша—Врњачка Бања и ту остале све до ослобођења Краљева.

У току напада 21. октобра батаљони су овладали источним дијелом села Врбе, Врпском главом, Заклапачом, Брђанијом, Трешњарима све до манастира Жиче. На тим су се положајима утврдили и са њих непосредно угрожавали одбрану Краљева. С те линије су батаљони водили борбу 22. и 23. октобра и успјешно одбијали непријатељске противнападе. Мада су били изложени јакој артиљеријској ватри, нијесу одступали ни стопу. Јединице Црвене армије су за то вријеме организовале положаје у висини Врпске аде и Врбе, док су јединице 3. српске бригаде водиле борбу на линији Витановац—Милаковац.

Двадесет четвртог октобра Нијемци су јачим снагама, уз подршку артиљерије и тенкова, извршили противнапад на 4. пролетерску и 1. и 4. батаљон 6. српске бригаде. Да би их одбацили преко Гоча и Столова, напали су их са праваца Краљево—Змајевац и Кованлук—Ратина—Заклапача—Врпска глава. Притиснути неупоредиво надмоћнијим непријатељем, 1. и 3. батаљон 4. пролетерске повукли су се на линију к. 253—Јасик—Берановац, а 1. и 4. батаљон 6. српске на линију Трешњари—Манастир Жича. Само су 4. и 5. батаљон 4. бригаде успјели да задрже положаје у Врби и на Врпској глави. Слиједећег дана су 4. пролетерска и 1. и 4. батаљон 6. српске бригаде предузели противнапад и одбацили Нијемце ка Краљеву, а затим се организовали за одбрану на положајима Врба—Врпска глава—Јасик—Берановац—Трешњари—манастир Жича. С тих положаја су стално узнемиравали непријатеља, не допуштајући му да предахне и да се припреми за противмјере. Сви његови покушаји да поправи сопствене положаје били су спрјечени до краја октобра. Непријатељ се све више морао увлачити у ровове и из њих је рјеђе излазио.

У борбама од 17. до 29. октобра 4. пролетерска бригада убила је 412 непријатељских војника, 574 ранила и велики број заробила. Заплијенила је 89 пушака, 6 лаких и тешких

митраљеза, 4 машинке, 9 пиштоља и 67.000 метака, а уништила 5 камиона с муницијом, 3 хаубице и 1 тенк. Први и Четврти батаљон 6. српске бригаде за то вријеме су убили 13 непријатељских војника, велики број ранили и 26 заробили. Заплијенили су 35 пушака, 6 митраљеза, 1 пушкомитраљез, 2 машинке, 3 пиштоља и уништили 1 камион. Из 4. пролетерске бригаде је избачено из строја око 300 бораца и старјешина.⁶⁷ Уништен јој је 1 митраљез и 1 пушкомитралез. Први и Четврти батаљон 6. српске бригаде имали су свега 1 рањеног борца. Тај број погинулих непријатељских војника, као и за вријеме борби око Краљева, односи се само на оне који су нађени на бојном пољу, а број рањених је дат према подацима штабова батаљона, који су их прикупили или сами или преко становништва и партијско-политичких радника на терену.⁶⁸ У ове непријатељске губитке, као и у оне при ослобођењу Краљева, дати су сви губици непријатеља у зони дејства 4. пролетерске бригаде, што значи и губици које су непријатељу нанијели артиљерија, минобацачи, „каћуше“, тенкови и авијација.

Ослобођење Краљева

Посједнуте положаје око Краљева 4. пролетерска и 1. и 4. батаљон 6. српске бригаде утврдили су и организовали не само за одбрану већ и за напад. На исти начин је и непријатељ посјео своје положаје, те ће од почетка новембра до ослобођења Краљева обје стране водити рововску војну. Такав вид борбе је спутавао наше борце. Они су се првих дана осјећали нелагодно, као — како су сами говорили — у „мишоловци“. Међутим, постепено су се навикавали и на такве услове и показали много сналажљивости, вјештине и храбрости.

Наше су јединице и у таквим условима нападале непријатељев фронт, а њихови мањи дјелови убацивали су се у

⁶⁷ Погинули су: борци Боривоје Д. Алексић, Миладин М. Бојовић, Петар З. Булатовић, Симо Јокић, Миленко А. Кецојевић, Добривоје С. Лазаревић и Радосав М. Матовић; десетари Милорад Т. Вуксановић, Ненад Живковић, Данило Ђ. Кнежевић и Велимир Р. Рајковић; политички делегати вода Миленко И. Видовић, Никола М. Кукаљ, Љубо Рабрен и Јаков М. Рољевић; водници Вукота Грујић, Митар Малобабић, Милосав Р. Отовић, Машан М. Шекуларац и Новица М. Вуковић; дневник аутора.

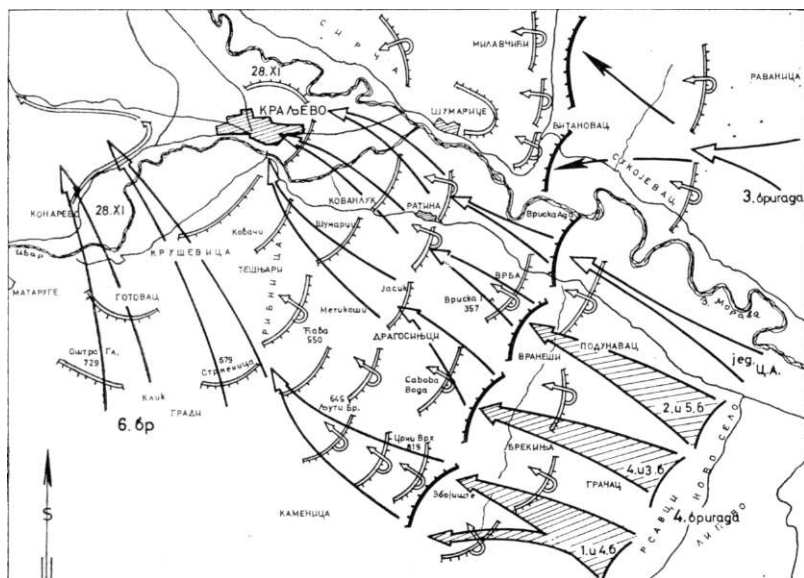
⁶⁸ Зборник, том I, књ. 14, док. 130, 199 и 200.

дубину непријатељеве одбране. И непријатељ је вршио испаде с ограниченим циљем.

Према споразуму штабова 2. пролетерске и совјетске 223. дивизије, 30. октобра су, 4. и 5. батаљон 4. пролетерске бригаде и 1. батаљон 113. пјешадијског пука совјетске 223. дивизије, правцем Врба—Шумари, напали Нијемце, с циљем да пријеђу Ибар и ослободе Краљево.⁸⁹ Међутим, тај напад није успио, зато што су га Нијемци дочекали врло енергично, у исто вријеме када су јачим снагама напали 1. и 3. батаљон 4. пролетерске и 1. и 4. батаљон 6. српске бригаде и на читавом фронту у долини Западне Мораве. Четврти и Пети батаљон 4. бригаде и 1. батаљон 113. пјешадијског пука совјетске 223. дивизије су се, уз велике губитке, и тешке борбе вратили у полазне рејоне. Наше снаге су успјеле да поврате непријатеља на свим правцима и да задрже положаје на линији Врба—к. 210—к. 227—Голотар —к. 277—Брђанија—Шумари—Ковачи—манастир Жича, са које су наставили борбе, а форсирање Ибра и ослобођење Краљева услиједило је тек крајем новембра.

Задњег дана октобра 4. пролетерска бригада је преузела и положаје пјешадијских јединица Црвене армије, али су ове 4. новембра враћене на фронт. Од тада су батаљони 4. пролетерске бригаде били распоређени овако: положаје који су се протезали лијево од комуникације Врба—Краљево, средином села Врбе закључно са к. 210, држао је 5. батаљон; од к. 210 до Врпске главе (тр. 377) — 4. батаљон; од Врпске главе (тр. 357) до (к. 253) — 3. батаљон; положаје између к. 253 и к. 242 — 1. батаљон; 1. батаљон 6. српске бригаде држао је положаје лијево од 1. батаљона 4. пролетерске, закључно са к. 309, а 4. батаљон те бригаде — положаје лијево од овог, закључно са Павом (тр. 550).

У то вријеме Нијемци су држали положаје на линији: западни дио села Врбе—Заклапача—Брђанија—Шумари. На тим положајима су се стално смјењивале њихове јединице — једне су одлазиле, а друге пристизале. Њихово се бројно стање непрекидно мијењало, а у свом саставу имале су приличан број тенкова и доста артиљерије. Дејствима на мостобран непријатељ је желио да на сваки начин спријечи нашим јединицама да заузму Краљево све док из Ибарске клисуре не извуче све своје снаге. Да би у томе што боље успјели, Нијемци су често прелазили у противнапад. Тако су у зору 5. новембра јачим снагама извели напад у правцу

Дејства бригаде у долини Западне Мораве и борбе за ослобођење Краљева, прва половина октобра и новембар 1944.

села Врбе и заузели Врпску главу (тр. 357). Њу је 3. батаљон, противнападом, успио да врати и да одбаци Нијемце на полазне положаје. Тога дана су Нијемци и на осталим правцима нападали, али су били одбијени. На правцу 1. и 4. батаљона 6. српске бригаде, од моста на ријечи Рибници, нападао је 200 Нијемаца. Преко села Рибнице избили су до у висину села Берановца, али су одатле одбачени. Затим је 6. новембра у 6 часова 600 Нијемаца напао 1. и 4. батаљон 6. српске бригаде долином Рибнице, правцем западни дио Шумара—Метикошко гробље. Они су успјели да овладају селом Метикошима, али су их овдје 1. и 4. батаљон противнападом одбацили на полазне положаје. Седмог новембра око 15 часова Нијемци су поново нападали 1. и 4. батаљон 6. српске бригаде правцем Кованлук—Метикоши, али су их наши батаљони, послје једночасовне борбе, и овога пута одбацили.

Ноћу 7/8. новембра Нијемци су вршили испаде и из региона манастира Жиче и из долине Ибра према Трешњарима, Знајевцу, Стрменици и Градцу и посјели лијеву обалу Рибнице. Циљ им је био двојак; прво, да спречи наше јединице

да пријеђу преко Ибра и да заштите покрете својих јединица и, друго, да овладају Столовима и с те стране спријече дејства наших снага према долини Западне Мораве и Ибра. Наше су јединице те ноћи и слиједећег дана водиле борбу с Немцима на свим тим правцима. Већ 9. новембра Нијемци су се на десној обали Западне Мораве, повукли на линију манастир Жича—Ковачи—Брђанија—Заклапача—Врба (западни дио), а на лијевој обали на линији Витановац—Шумарица—Чемерница (к. 487)—Велика Борча (к. 498).

У то вријеме 4. пролетерска бригада држала је положаје Врба (источни дио)—к. 227—Голотар—к. 277—Батал ливаде, а 1. и 4. батаљон 6. српске бригаде линију Берановац—к. 309—Метикош (сјеверна ивица)—Ђава (тр. 550). Положаји 3. српске бригаде протезали су се од ушћа ријеке Груже у Западну Мораву, преко Витановца и Милавчића, до Мале Борче. Јединице Црвене армије и даље су дејствовале десно од 4. пролетерске бригаде.

Десетог новембра у 5 часова и 40 минута око 250 Нијемаца је напао 1. и 4. батаљон 6. српске бригаде, али су их они брзо вратили на полазне положаје. Послије тога Нијемци су извршили напад на јединице које су држале положаје на десном крилу, одакле су такође одбачени, а око 12 часова једна бројнија група њемачких војника покушала је да се пробије уз Товарничку реку. Та је група намјерно пуштена да се што дубље увуче у борбени распоред 1. и 3. батаљона 4. бригаде и убрзо је била уништена. Тога дана је штаб 14. корпуса, коме је привремено била оперативно потчињена 2. пролетерска дивизија, наредио: 25. српској дивизији да преузме положаје 2. дивизије на лијевој обали Западне Мораве; 2. дивизији да се концентрише на десној обали Западне Мораве и посједне сектор Врба—Матарушка Бања; осталим снагама корпуса да дејствују на комуникацију Краљево—Чачак—Ужице са сјевера.⁷⁰

Упркос свег настојања Главног штаба за Србију да активира и ојача фронт на правцу Краљева, камо је упутио и 25. српску дивизију, њемачка група армије „Е” се читавог новембра извлачила долином Ибра и Западне Мораве на запад.⁷¹ Тај правац је непријатељ обезбеђивао јачим снагама, које су чврсто, активно и упорно држале посједнуте поло-

⁷⁰ Исто, док. 197.

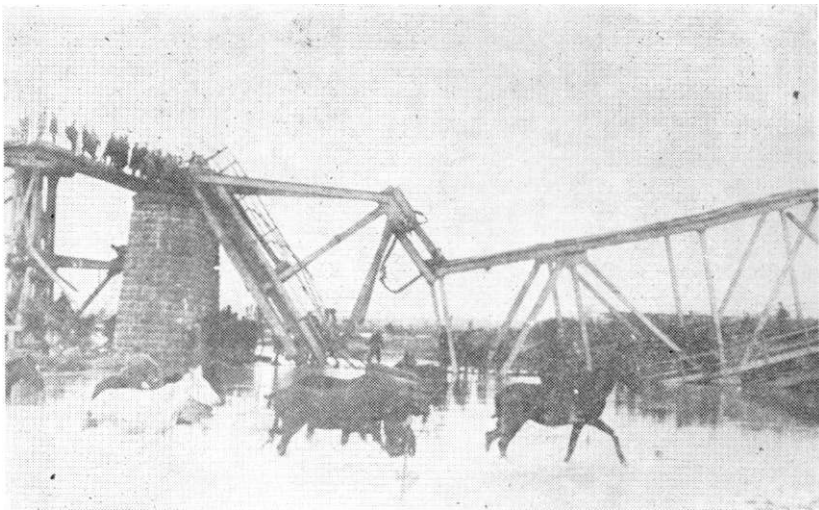
жаје и паралисале дејства јединица 2. пролетерске, совјетске 223. дивизије и осталих наших снага.

Штаб 4. пролетерске бригаде се у међувремену договорио са штабовима сусједних јединица совјетске 223. дивизије да 13. новембра у 4 часа нападну Нијемце, разбију његову одбрану на мостобрану и продру у Краљево. Четврта пролетерска бригада је пошла у напад тачно према договору, напала непријатеља на правцу Рибнице и избила на саму обалу Ибра, непосредно испред Краљева. Међутим, јединице Црвене армије су одустале од уговореног напада, али о томе нијесу обавијестили 4. бригаду. (Такав став совјетских јединица проистицао је из мишљења генерала Миљачева команданта 223. дивизије, који је стојао на становишту да Краљево треба нападати дубоким обухватом јачих снага са југа и сјевера од Рудника и са Златибора према Чачку и Ужицу). Послије тога Нијемци су јачим снагама извршили противнапад на јединице 4. бригаде, истовремено стварајући одбрамбени застор према јединицама Црвене армије. Том приликом су успјели да 4. бригаду врате на полазне положаје: источни дио села Врбе—Врпска глава—Јасик—к. 242—Берановац (к. 309)—Ђава (тр. 550)—Змајевац—к. 349—к. 335—к. 331. Са тих положаја бригада је наставила борбу и 15. и 16. новембра одбила све непријатељске нападе. Совјетске пјешадијске, артиљеријске, минобацачке и друге јединице држале су положаје десно од 4. пролетерске бригаде—од села Врбе, на десној обали Западне Мораве, до села Витановца, на лијевој обали. У то вријеме Нијемци су са око 15.000 војника, 4 до 5 батерија топова и више тенкова држали положаје на линији манастир Жича—Крушевица—Шумари—Брђанија—Заклапача—Врба (западни дио)—Витановац—Чемерница—Велика Борча.

Трећа српска бригада пребачена је 14. новембра на просторију Трстеник—Дубље—Оџаци, а 17. новембра штаб 14. корпуса ставио је 25. српску дивизију под оперативну команду штаба 2. пролетерске дивизије и наредио јој да двије бригаде пребаци у село Врбу, а да са једном затвара комуникацију Крагујевац—Краљево. Напад на Краљево предвиђен је за 19. новембар. Њега су имале извести 2. пролетерска, 25. српска и совјетска 223. дивизија. Послије ослобођења Краљева 2. пролетерска наставиће дејства комуникацијом јужно од Западне Мораве према Чачку, а 25. српска ће наступати узводно са обје стране Западне Мораве, уз истовремени напад 17, 45. и 23. дивизије НОВЈ и сов-

Омладинци из Крушевца непосредно послје ступања у бригаду, Крушевац, октобар 1944.

Форсирање Ибра поред порушеног моста, крај новембра 1944.

Обука старјешинског кадра на новом оружју у предаху између двије борбе, новембар 1944.

Бригада на маршу према сремском фронту, јануар 1945.

јетског 68. стрељачког корпуса са сјевера, према долини Западне Мораве, Чачку, Пожеги и Ужицу.⁷²

На правцу Краљева је 17. новембра уведена у борбу читава 6. српска бригада (и даље потчињена штабу 4. пролетерске бригаде). Она је посјела положаје лијево од 4. пролетерске, на линији Драгосињци—Метикоши—Змајевац—Каменица. Послије скраћивања фронта, 4. бригада је имала овај распоред: 2. батаљон, ојачан одјељењем минобацача и с три одјељења противтенковских пушака, држао је источни дио села Врбе; 3. батаљон, ојачан одјељењем минобацача и одјељењем противтенковских пушака, — Врпску главу (тр. 357); 1. батаљон, ојачан одјељењем минобацача и одјељењем противтенковских пушака, — к. 259; 5. батаљон је повучен у село Вранеше у резерву, а 4. батаљон у село Вукушицу. У том распореду обје бригаде су остале све до 20. новембра, тј. до пристизања 3. српске и двије бригаде 25. српске дивизије. Послије тога је штаб 2. дивизије наредио потчињеним и придатим јединицама да на одсјеку Маглић—Церје пресијечу комуникацију Косовска Митровица—Краљево.⁷³

Ноћу 20/21. новембра 4. бригада је преузела положаје 6. српске, са задатком да врши притисак на непријатеља, сачува мост на Ибру и ослободи Краљево. За очување моста одређена је група бораца из састава 1. батаљона. Шеста српска бригада се прикупила лијево од 4. пролетерске, на просторији Церовац—Камиџори—Готовац, ради припрема за прелазак Ибра и пресијецање комуникације Косовска Митровица—Краљево. Ојачана је противтенковским оружјима 4. бригаде, а дато јој је и неколико гумених чамца. Лијево од 6. српске била је 19. бригада 25. српске дивизије. Она се припремала да на одсјеку Маглић—Церје пријеђе преко Ибра. Десно од 4. бригаде су и даље дејствовале снаге Црвене армије.

Док је 22. новембра водила борбу на положају лијево од комуникације Врба—Краљево (Врпска глава—Јасик—Берановац—ријека Рибница), 4. бригада је примила наређење штаба дивизије да с 3. и 6. српском бригадом спријечи извлачење непријатеља из долине Ибра према Краљеву. Задатак бригада је био: 4. пролетерске бригаде — да с дотадашњих положаја напада Краљево, а један батаљон да упу-

⁷² Исто, стр. 78—80.

ти у Трстеиик, ради чишћења околног терена од четничких група; 6. српске бригаде — да држи одсијек Замачање—Добре стране и спријечи даље повлачење Нијемаца долином Ибра на сјевер; 3. српске — да у рејону Матаруга форсира Ибар. Десно од 4. пролетерске према Краљеву дејствовале су јединице совјетске 223. дивизије с ојачањима.⁷⁴ Међутим, све те мјере нијесу дале неке значајније резултате све до краја новембра. Нијемци су се и даље задржали на ранијим положајима и активном одбраном омогућили извлачење групи армија „Е”. Посљедње њемачке јединице које су дотле водиле борбу у Македонији, јужној Србији, на Косову и у Метохији стигле су у рејон Краљева 24. новембра. Задатак наших јединица на том правцу и даље је био активно дејство, сада већ ради везивања непријатеља, ради што веће помоћи нашим снагама које су дејствовале са сјевера на комуникацију Краљево—Чачак—Ужице и ради пресијецања непријатељеве одступнице.

Борбе су се водиле на читавом фронту око Краљева. Нијемци су држали и положаје на мостобрану испред Краљева и стално вршили испаде према Врби и Ушћу. Чинили су то све до 28. новембра, када су се почели извлачити са мостобрана. Док је 3. српска бригада, која је прешла Ибар, водила борбу са просторије Жича—Матаруге—Погорелица, а 6. српска дејствовала на одсјеку Замачање—Добре стране, 4. пролетерска бригада је приступила форсирању Ибра у подручју Краљева. Потискујући њемачке заштитничке дијелове, она је у зору 28. новембра посјела полазне линије за форсирање: 2. батаљон положаје испред Лука на Ибру, од Панчева до Кованлука; 3. батаљон од комуникације Врба—Краљево до к. 298 на лијевој обали ријеке Рибнице; 1. батаљон к. 298, преко друма Краљево—Матарушка Бања, до ушћа Жичке реке у Ибар; 4. батаљон комуникацију Врба—Краљево од Кованлука до Шумара као резерва бригаде, спреман за дејства на правцу Краљева; чета пратећих оруђа ватрене положаје на западној ивици Шумара, између ријеке Рибнице и комуникације Врба—Краљево; 5. батаљон у подручју Трстеника као резерва и на расположење штабу 2. пролетерске дивизије. Штаб бригаде се налазио у рејону Рибнице. Десно од 4. пролетерске, од Ратине до Западне Мораве, држале су положаје јединице совјетске 223. дивизије и припремале се за наступање према Краљеву. Лијево од 4.

⁷⁴ Исто, док. 148.

пролетерске, у рејону Матарушке Бање, форсирала је Ибар 3. српска бригада.

Од средстава за савлађивање водених препрека 4. бригада је располагала малим гуменим чамцима, који су јој при ниском водостају ријеке могли добро послужити. Али како је Ибар тих дана био нарастао од јаких јесењих киша више од једног метра, те се проширио, замутио и захладнио, при чему је и брзина протицања воде знатно порасла, чамци којима је бригада располагала били су готово неупотребљиви. Према томе, Ибар је у том тренутку за 4. бригаду представљао доста озбиљну препреку, то прије што га је непријатељ са супротне стране, са раније уређених положаја, добро бранио.

Заштитница групе армија „Е“ одступила је с мостобрана 27/28. новембра. За одбрану Краљева и заштиту извлачења према Чачку остављене су снаге 7. СС-дивизије, а за Мрчајевце, Мојсиње и Чачак снаге 104. дивизије. При повлачењу са краљевачког мостобрана њемачке заштитничке јединице порушиле су мост на Ибру, а путеве и прилазе граду минирале. На Ибру и Западној Морави уништиле су сва средства која су могла послужили за прелаз. Приручног материјала који се могао употребити у те сврхе није било довољно. Штаб бригаде је стога одлучио да се Ибар форсира газом и препливавањем. Први је у ријеку загазио 1. батаљон, који је дејствовао на правцу моста. Он је посјео лијеву обалу и, створивши мостобран с којег је читав батаљон пошао на јуриш, заузео јужну ивицу и порушени мост и продро у град. У међувремену су на поломљеној конструкцији моста пионири бригаде направили импровизовани прелаз за пјешаке. Други батаљон, који је дијелом снага пријешао преко тог прелаза, извршио је обухват Краљева са сјевероисточне стране, а 3. и 4. батаљон, наслањајући се на 1. и 2. батаљон, убацили су се у град.

Борбе у Краљеву почеле су 28. новембра и вођене су све до 29. новембра изјутра, када је град дефинитивно ослобођен. Послије ослобођења Краљева 3. и 6. српска бригада наставиле су борбу према Чачку, 25. српска дивизија према Каони и Ивањици, док је 4. пролетерска бригада задржана у граду ради одржавања реда, помоћи партијско-политичким радницима при оснивању народноослободилачке власти, сређивања прилика у граду и околини, попуне и одмора. Јединице Црвене армије одмаршевале су на сјевер, према Београду.

У борбама од села Врбе до Краљева Нијемци су имали око 500 мртвих, 300 рањених и неколико заробљених војника и официра, а за вријеме уличних борби у Краљеву више од 100 мртвих. Уништена су 2 тенка, више камиона, 2 путничка аутомобила, 4 топа, неколико мотоцикла и више вагона на успутним жељезничким станицама. У Краљеву је нађено око 600 вагона, које су Нијемци употријебили при извлачењу са југа и којима су превозили материјал и опрему, и 250 возила разних врста. Заплијењено је 7 топова, 16 митраљеза и пушкомитраљеза, 200 пушака и 2 композиције разног ратног материјала.⁷⁵ Из 4. пролетерске бригаде избачено је из строја око 150 бораца и старјешина.⁷⁶ Први и Четврти батаљон 6. српске бригаде су избацили из строја више од 90 непријатељских војника, а сами су имали око 30 бораца и руководиоца избачених из строја. На захтјев штабова јединица Црвене армије, а по наређењу Главног штаба за Србију, из 4. пролетерске бригаде је тада отишло око 200 бивших црвеноармејаца, које је током рата бригада одробила од Нијемаца и четника и који су се у њеним редовима до тада борили.⁷⁷

За вријеме боравка у Краљеву у 4. бригади су извршене обимније кадровске измјене. Командант бригаде Блажо Јанковић, замјеник команданта Стојан Жугић, начелник штаба Божо Беговић, начелник интендантуре Стево Добриловић,

⁷⁵ Исто, док, 200, књ. 14, док. 161, 174, 178, 183 и 187.

⁷⁶ Погинули су: борци Лата Асановић, Радомир А. Бараћ, Божидар Благојевић, Радић М. Блажић, Петар З. Булатовић, Видак Вучелић, Александар М. Димитријевић, Петар Ђ. Ђерић, Милош Ђорђевић, Радосав М. Јововић, Михаило М. Кнежевић, Војислав Костић, Вељко М. Кулић, Јордан В. Милутиновић, Драгомир П. Митић, Златко Л> Огњановић Зоне, Марјан Пушењак, Љубо Радојичић, (водич), Љубомир Р. Симић, Јован Стефановић, Милан З. Стевановић, Вукосав С. Стојиљковић, Ракица Тодоровић (водич), Ђорђе Ј. Требаљевић, Миле Урошевић (водич), Драгица Ускоковић, Драгица Хајдуковић и Крунислав Пајковић; десетари Раде М. Маговић, Арсеније О. Тадић и Шпиро П. Чукић; политички делегати вода Добрашин Вукановић, Милош К. Мићановић, Митар Н. Рајковић, Бранко Ђ. Улићевић, Стеван С. Шимун и Вучко П. Шћекић; водници Душан Ђ. Ђапић, Ђуро Ђуран, Мирослав Ј. Лукић, Рајко В. Ђоровић и Машан М. Шћекић; економ чете Божо И. Ђуран; замјеници политичког комесара чете Владо Н. Орландић и Иво К. Перезић; политички комесар чете Момчило Ј. Миљевић и командир чете Радос Р. Чобелић; дневник аутора.

⁷⁷ Зборник, том I, књ. 14, док. 199, књ. 15, док. 2.

начелник санитетске службе др. Марко Колб, замјеник политичког комесара и в.д. политичког комесара бригаде Радован Радовић и други руководиоци постављени су на друге дужности, у другим јединицама НОВЈ. За команданта бригаде постављен је Видо Шошкић, дотадашњи командант 6. српске бригаде, за политичког комесара Бошко Брајовић, за замјеника команданта бригаде Васо Драговић (раније командант 4. батаљона), за замјеника политичког комесара Ђоко Недић (раније замјеник политичког комесара 6. српске бригаде), за начелника штаба Јово Самарџић (раније командант 2. батаљона), за команданта 2. батаљона Марко Павловић, а за команданта 4. батаљона Божо Тировић итд.

У једномесечним борбама од Врбе до Краљева бригада је уредно снабдијевана свим средствима, што је позитивно утицало на издржљивост јединица уопште. Прихват, обрада и лијечење рањеника и санитетско-материјално обезбојење били су такође на висини. Попуна људством, муницијом, наоружањем и другим средствима била је редовна, те ударна и ватрена моћ бригаде, и поред губитака, није опадала. За то вријеме бригада се попунила новим наоружањем, средствима везе, комплетима за минирање и разминирање, латким средствима за савлађивање водених препрека и другим материјалом који је стизао из СССР-а. При штабовима батаљона и бригаде изводила се обука људства у руковању и употреби тим средствима. Из бригаде је у то вријеме прекомандован у друге јединице НОВЈ већи број руководилаца и стручњака.

*Ослобођење Пожеге и Ужица
и борба са четницима на правцу
Равне горе*

Пошто су јединице НОВЈ ослободиле Краљево, Нијемци су се повлачили преко Чачка и Ивањице ка Ужицу и долини Дрине. При том су упорно бранили сваки значајнији положај Дуж комуникација. Њих су гониле и нападале са бока 2. пролетерска (без 4. пролетерске бригаде), 17. и 23. дивизија. Оне су 2. децембра ослободиле Чачак. Дан касније су 3. и 6. српска бригада 2. пролетерске дивизије избиле у Кабларску клисуру, 17. и 23. дивизија су наставиле дејства сјеверно од Чачка, 17. дивизија према Косјерићу, а 23. ди-

визија према Пожеги. За то вријеме је 25. српска дивизија ослободила Каону, Ивањицу, Ариље и Гучу и наступала ка Овчару, Крцу и Пожеги, а 45. дивизија ка комуникацији Пожега—Ужице.

У састав своје дивизије, на просторији Трнава—Бањица—Заблаће, 4. бригада је кренула 5. децембра, а 9. децембра, по наређењу штаба дивизије, преко Чачка и Јубића у село Калениће и Рибашевину.⁷⁸ Слиједећег дана њен 2. батаљон је посјео линију Ивановићи—Перовићи; 5. батаљон линију Сончица—(к. 771)—Бановина (к. 673); 4. батаљон, ојачан одјељењем противтенковских топова, на Карану (к. 499 и к. 406); 1. батаљон линију Белотићи—к. 623; 3. батаљон рејон Бошњака; чета пратећих оруђа ватрене положаје на јужној ивици села Каленића. Штаб и позадинске јединице бригаде су се размјестиле у селу Каленићу.⁷⁹

Одмах послје тога батаљони су напали дјелове њемачке 104. дивизије, борбене групе „Биргемајстер“ и 67. пук „ландешицен“ на положају Глумач—Бјелиш—Добри до—Каменица—Песковити пут—Дубоко—Шехово брдо (к. 833)—Тулековац—Штитари. У исто вријеме је и 6. српска бригада напала непријатељеве положаје Пријановићи—Средња брда (к. 599)—Заљевина (к. 589), а један батаљон Ужичког одреда Кадињачу. Борбе за Пожегу настављене су и 11. децембра. Тога дана су 1. и 3. батаљон 4. бригаде, преко ријеке Скрапежа, избили на комуникацију Пожега—Тврдићи и са западне стране напали варошицу. Они су 12. децембра продрили у Пожегу и ослободили је у садејству са 6. српском бригадом. За то вријеме су остали батаљони 4. бригаде вршили јак притисак са сјевера на комуникацију Пожега—Ужице, те су се Нијемци морали за Ужице извлачити преко Висибаве, Узића и Горјана.

Послије ослобођења Пожеге 4. бригада је наставила да дејствује са сјевера ка Ужицу. Штаб бригаде је 13. децембра наредио свом 2. батаљону, ојачаном одјељењем противтенковских пушака и једним батаљоном Ужичког одреда, да са положаја Заглавак—Кадињача дејствује правцем Деића брдо (к. 766)—Глогињићи—Буковик (тр. 977), са дијелом батаљона Ужичког одреда комуникацијом од Кадињаче према Ужицу, а с осталим снагама према комуникацији Ужице

⁷⁸ Зборник, том I, књ. 15, док. 131.

—Вишеград, на одсјеку Малића брдо (к. 907)—Бранова глава (к. 930), ради пресијецања одступнице непријатељу тим правцем на запад. Осталим својим јединицама штаб је наредио да непосредно нападну Ужице и ослободе га. Правцем Сончица—Шехово брдо—Ужице нападао је 5. батаљон, ојачан одјељењем минобацача; правцем Каран—Карађорђев шанац—Ужице 4. батаљон, ојачан одјељењем противтенковских пушака и одјељењем минобацача; правцем Каменица—Чакарево брдо—Ужице 1. батаљон; правцем Добродо—Стражевица—Севојно—Ужице 3. батаљон. Чети пратећих оруђа је наређено да с ватрених положаја на западној ивици села Добродола подржава напад 1. и 3. батаљона. Бригадно превијалиште је имало да се развије у рејону Мељака, штаб бригаде у селу Тубићима, с истуреним дијелом у рејону Расадника, а позадинске јединице бригаде да се прикупе у рејону Пожеге.

У борбама тог дана 4. бригада је потиснула борбену групу „Харт“ и избила на линију Каменица—Песковити пут—Тулековац—Глогињићи, а 6. српска источно од линије Тврдићи—Марково брдо—Горјани. И поред тога што су непријатељу стално пристизала појачања од Вишеграда, бригада је успјела да овлада западном страном комуникације Ужице—Бајина Башта, до у висину села Дубаца, и селима Тулековац, Дубоким и Каменицом, те да се спусти на комуникацију Пожега—Ужице, западно од Тврдића. За то вријеме 6. српска бригада је овладала Тврдићима, Марковим брдом и Горјанима.

Само Ужице и одступницу њемачким снагама на запад 15. децембра су бранили, с линије Рујевац—Севојно—Чакарево брдо (тр. 690)—Карађорђев шанац—Шехово брдо (к. 838)—Градина (к. 767), 14. пук 7. СС-дивизије и око 5.000 четника. Ноћу 15/16. децембра 2. батаљон 4. бригаде и батаљон Ужичког одреда напали су непријатеља на комуникацији Ужице—Вишеград, на одсјеку Гредица—Малића брдо; 5. батаљон је напао на Градину, 4. батаљон на Шехово брдо, а 1. и 3. батаљон, уз подршку чете пратећих оруђа, на Карађорђев шанац, Чакарево брдо и Севојну и до зоре 16. децембра овладали су тим положајима. Те ноћи је 6. српска бригада нападала лијево од 4. пролетерске бригаде, правцем Севојно—Ужице. Десно од 4. пролетерске бригаде, са јужне и југозападне стране, Ужице је нападала 25. српска дивизија и дијелови Ужичког одреда. Борбе за Ужице наставиле су 16. децембра све до 17 часова, када су наше једини-

це очистиле град од непријатеља и ослободиле га, а Нацисти одступили преко Кремне ка Вишеграду. Послије ослобођења Ужица 2, 4. и 5. батаљон 4. бригаде су наставили гоњење непријатеља комуникацијом Ужице—Вишеград и до 19. децембра овладали линијом Вруци—Митрашиновићи—Костићи—Лепа глава. С те линије су водили борбу с 14. пуком 7. СС-дивизије до ноћи 19/20. децембра. Тада их је на положајима смијенила 6. српска бригада. Тиме су углавном биле завршене борбе с окупатором у Србији.

Након протјеривања окупатора из Србије и преношења дејстава НОВЈ са тог подручја у долину Дрине, јаче четничке снаге груписале су се на појединим подесним мјестима у позадини, одакле су упадале у насељена мјеста, убијале, пљачкале и вршиле разна насиља над народом. Највећи дио четника у срезу жичком, на примјер, прикупио се на планинама Чемерни и Голији и у долини Студенице. Главни штаб за Србију је 18. децембра наредио 2. пролетерској дивизији да с једном бригадом и Ужичким одредом настави дејства према Бајиној Башти и Вишеграду, да са једном својом и једном бригадом 47. дивизије разбије четнике на планинама Чемерни и Голији, а са једном бригадом да смијени 15. бригаду 17. источnobосанске дивизије у подручју Крагујевца. На основу тога наређења штаб 2. дивизије је 19. децембра наредио: 6. српској бригади да дејствује према Дрини; 3. српској бригади да смијени 15. бригаду 17. дивизије у рејону Крагујевца; 4. пролетерској бригади да са три батаљона изврши покрет од Ужица, преко Ариља, ка Ивањици и да, у садејству с 27. бригадом 47. дивизије, разбије четнике на планинама Чемерни и Голији и у горњем току Студенице, те спречи њихову концентрацију на том подручју, а да се с осталим јединицама пребаци у подручје Чачка и смијени 3. српску бригаду.⁸⁰

Први и Трећи батаљон, чета пратећих оруђа и позадинске јединице бригаде пошли су из Ужица 21. децембра и, преко Пожеге и Јелендола, дан касније стигли у рејон Чачка и смијенили 3. српску бригаду. Уочи покрета, 21. децембра, 2, 4. и 5. батаљон добили су, међутим, наређење да не иду према Чемерни, већ за Равну гору, јер су се четници дан раније пребацили на терен сјеверно од Чачка, Пожеге и Ужица. Тог дана су батаљони стигли у село Жеже-

вицу. Слиједећег дана су наставили покрет и стигли у село Јбутице, а 23. децембра до Тометног Поља. Сјутрадан су наставили покрет према Равној гори и сукобили се са четницима. У борбама које су водили 24. и 25. децембра батаљони су разбили четнике и протјерали их са те просторије. Батаљони су се потом прикупили у Тометном Пољу, а 28. децембра је читава бригада била на окупу у рејону Чачка, у исто вријеме када је 2. пролетерска бригада поново враћена у састав 2. пролетерске дивизије. Ту је 4. пролетерска бригада остала до 1. јануара 1945. године, тј. до одласка за Београд.

У борбама против Нијемаца око Пожеге и Ужица и против четника на Равној гори 4. бригада је убила 312 војника, 443 ранила и 100 заробила. Заплијенила је веће количине оружја, муниције и другог материјала, 18 коња с разном опремом, 1 радио-станицу итд. Из 4. пролетерске бригаде је избачено из строја око 70 бораца и старјешина.⁸¹

На основу наређења Главног штаба за Србију, бригада се 31. децембра прикупила у Љубићу, гдје су јој на свечан начин уручена одликовања, а затим се жељезницом одвезла за Београд.⁸² На београдску жељезничку станицу је стигла 1. јануара 1945. године у 21 час и 30 минута. Размјестила се у источном дијелу града и у Земуну. За вријеме боравка у

⁸¹ Исто, док. 204.

Поинули су: борци Александар Н. Бајагић, Стана М. Бабовић, Грујо Б. Баректаревић, Бранко С. Вулетић, Радоје Илимарковић, Гојко Ћ. Јањић, Милосав В. Јовановић, Стојан С. Милосављевић, Боровоје Д. Ничић, Ћорђије Ћ. Поповић, Димитрије М Радиновић, Лазар Ј. Стевановић, Шпиро М. Чучук и Миливоје Спалевић; десетари Милован М. Бабовић, Вуко С. Ћурашковић, Јован М. Јанковић, Михаило Кастратовић, Вучета Лакићевић, Веселин Ј. Поповић; политички делегати вода Драго Влаховић, Александар Делетић, Блажо Т. Добрковић, Јово В. Дулетић Велимир Ј. Ћурашковић, Гавро Н. Ћукановић, Фериз М. Личина, Рајко Р. Марковић, Васо В. Мићовић и Симо М. Шара; водници Милован С. Вуковић, Слободан Делетић, Чедомир М. Јанковић, Марко Коматина, Јован Р. Лазовић, Радомир М. Милановић, Милан С. Милачић и Видак Прашчевић; политички комесари чете Сафет С. Гагић и Комнен Љ. Шошкић Којо; командир чете Томаш Р. Јауковић; референт санитета батаљона Госпава М. Кршикапа и командант батаљона Милорад И. Кандић; дневник аутора.

Београду бригада је обављала гарнизонску службу, војнички се и политички обучавала: изграђивала, реорганизовала се, попунила итд. При штабу дивизије стално је радио официрски курс, који су посјећивали и припадници 4. пролетерске бригаде. Из састава бригаде је за то вријеме прекомандован у друге јединице НОВЈ већи број специјалиста и руководи-лаца. У рад државног апарата у Београду и другим мјес-тима укључено је више њених припадника. У нашем глав-ном граду бригада се задржала до 20. јануара, када је, у саставу дивизије, пошла на сремски фронт.